ಜೈನ ಮಂದಿರ

ಭಾರತಿಯ ವಾಸ್ತುಕಲೆಯ ಇತಿಹಾಸವು ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಸ್ತೂಪ ನಿರ್ಮಾಣಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಆ ಮೇಲೆ ಗುಹೆ, ಚೈತ್ಯ , ವಿಹಾರಗಳಲ್ಲಿಯೂ ತರುವಾಯ ಮಂದಿರ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲೂ ಆದುದು ಕಂಡು ಬರುತದೆ. ಸ್ತೂಪ ಮತ್ತು ಗುಹೆಗಳ ಇತಿಹಾಸವು ಜೈನ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಯಾವ ಪ್ರಕಾರ ಆಯಿತೋ ಅದನ್ನು ಮೇಲೆ ಕಂಡು ಕೊಂಡಿದ್ದೇವೆ. ಆದರೆ ವಾಸ್ತುಕಲೆಯ ಮಂದಿರಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿಯೂ ತನ್ನ ಚರಮ ಉತ್ಕರ್ಷವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿದೆ. ಇಂಥ ಮಂದಿರಗಳ ಸರ್ವೋತ್ಕೃಷ್ಟ ಉದಾಹರಣೆಗಳು ೧೧ ನೆಯ ಶತಮಾನ ಹಾಗೂ ಅದರ ತರುವಾಯದ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯವು ಉಪಲಬ್ಧವಾಗಿವೆ. ಈ ಮಂದಿರಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತವಾದ ಯೋಜನೆ, ಶಿಲ್ಪದ ಚಾತುರ್ಯಗಳನ್ನು ಲಕ್ಷ್ಯಗೊಟ್ಟು ನಿರೀಕ್ಷಿಸಬೇಕು. ಆಗ ಇಂಥ ಮಂದಿರಗಳ ನಿರ್ಮಾಣವು ಅದಕ್ಕೆ ಪೂರ್ವಪರಂಪರೆ ಇಲ್ಲದೆ ಆಗುವುದು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲವೆಂದು ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ. ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಕೊರೆದು ಗುಹೆ ಹಾಗೂ ಚೈತ್ಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡುವ ಕಲೆಯು ಚರಮೋತ್ಕರ್ಷವನ್ನು ತಲುಪಿದುದನ್ನು ನಾವು ಎಲಸ್ಲೋರದ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಕೊಂಡಿದ್ದೇವೆ. ಅವುಗಳ ಆ ಧಾರದ ಮೇಲೆಯೆ ಮುಂದೆ ಸ್ವಂತಂತ್ರ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಮಂದಿರಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವ ಪರಂಪರೆಯು ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಆದರೆ ಆ ಕಲೆಯಿಯೂ ಸ್ವತಂತ್ರ ಸಂರಚನಾತ್ಮಕ (ಸ್ಟಕ್ಚರಲ್) ಮಂದಿರಗಳು ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿಯೂ ದೊಡ್ಡ ಅಂತರವಿದೆ. ಅದರ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿಯೂ ಕೆಲವೊಂದು ಶತಮಾನಗಳು ಉರುಳಿರಬೇಕು. ಈ ಸಂಬಂಧದಲ್ಲಿ ಆ ಕಾಲದ ಪ್ರಾಚೀನ ತರ ಮಂದಿರಗಳ ಅಭಾವವು ಬಹಳಷ್ಟು ಮನಸ್ಸನ್ನು ಕೇಣಕುತ್ತದೆ.

ಪ್ರಾಚೀನ ತಮ ಬೌದ್ಧ ಮತ್ತು ಹಿಂದೂ ಮಂದಿರಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದ ಐದು ಶೈಲಿಗಳನ್ನು ನಿಯತಗೊಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅವು ಈ ಪ್ರಕಾರ ಇವೆ :- ೧) ಸಮತಲ ಮೇಲ್ಭಾಗವುಳ್ಳ ಚೌಕೋಣ ಆಕೃತಿಯ ಮಂದಿರಗಳು, ಇವುಗಳ ಎದುರಿಗೆ ಒಂದು ದ್ವಾರ ಮಂಟಪವು ಇರುತ್ತದೆ. ೨) ದ್ವಾರ ಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಸಮತಲ ಮೇಲ್ಭಾಗವುಳ್ಳ ಚೌಕೋಣ ಆಕೃತಿಯ ಮಂದಿರದ ಗರ್ಭಗೃಹದ ನಾಲ್ಕು ಮಗ್ಗಲಿಗೆ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣೆಯ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಸಹ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇಂಥ ಮಂದಿರಗಳು ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ ಎರಡಂತಸ್ತಿನವೂ ಇರುತ್ತವೆ. ೩) ಚೌಕೋಣ ಮಂಡಿರವಿದ್ದು, ಅದರ ಮೇಲೆ ಚಿಕ್ಕದಾದ ಹಾಗೂ ಚಪ್ಪಟೆಯಾದ ಶಿಖರವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಿರುತ್ತದೆ. ೪) ಉದ್ದ ಚತುಷ್ಕೋಣಾಕೃತಿಯ ಮಂದಿರವಿದ್ದು, ಅದರ ಹಿಂದಿನ ಭಾಗವು

ಅರ್ಧವೃತ್ತಾಕಾರವಿರುತ್ತದೆ. ಅದರ ಮೇಲ ಭಾಗವು ಕೋಠಿಯ ಆಕಾರದ್ದಿರುತ್ತದೆ. ೫) ವೃತ್ತಾಕಾರ ಮಂದಿರವಿದ್ದು ಅದರ ಪೀಠಿಕೆಯು ಚೌರಸರೂಪದಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಶೈಲಿಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಶೈಲಿಯ ವಿಕಾಸವು ಬೌದ್ಧರ ಚೈತ್ಯ ಶಾಲೆಗಳಿಂದಲೂ ಮತ್ತು ಐದನೆಯದರ ವಿಕಾಸವು ಸ್ತೂಪರಚನೆಯಿಂದಲೂ ಆದುದು ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಚತುರ್ಥ ಶೈಲಿಗೆ ಉದಾಹರಣವನ್ನು ಉಸಮಾನಾಬಾದ ಜಿಲ್ಲೆಯ ತೇರ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಸ್ಥಾನದ ಮಂದಿರ ಮತ್ತು ಚೇಜರವಾ (ಕೃಷ್ಣಾ ಜಿಲ್ಲೆ) ದಲ್ಲಿಯ ಕಪೋತೇಶ್ವರದಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಇವು ನಾಲ್ಕು – ಐದನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡಿವೆ. ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕವೂ ಆಗಿವೆ. ಈ ಶೈಲಿಯ ಎರಡು ಅವಾಂತರ ಭೆದಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಒಂದು ನಾಗರ ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯದು ದ್ರಾವಿಡ ಎಂದು. ಮುಂದಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇವು ವಿಶೇಷ ವಿಕಾಸವನ್ನು ಹೊಂದಿದವು. ಆದರೆ ಇವುಗಳ ಮೂಲವು ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಉದಾಹರಣೆಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಐದನೆಯ ಶೈಲಿಗೆ ಉದಾಹರಣವು ರಾಜ್ ಗೃಹದ ಮಣಿಯಾರ ಮಠ (ಮಣಿನಾಗ ಮಂದಿರ) ದಲ್ಲಿ ನೋಡಲು ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಶೈಲಿಯಿಂದ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ಮಂದಿರಗಳು ಸಾಂಚೀ, ತಿಗವಾ ಮತ್ತು ಐರಣಗಳಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಮಾನವಾಗಿವೆ. ನಾಚನಾ – ಕುಠಾರಾದಲ್ಲಿಯ ಪಾರ್ವತೀ ಮಂದಿರ ಹಾಗೂ ಭೂಮರಾ (ಮ. ಪ್ರ.) ದ ಶಿವ ಮಂದಿರ (೫ – ೬ ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಮೊದಲಾದವುಗಳು ಎರಡನೆಯ ಶೈಲಿಗೆ ಉದಾಹರಣೆಗಳಾಗಿವೆ. ಐಹೊಳೆಅ ಮೇಘುಟೀ ಮಂದಿರವೂ ಇದೇ ಶೈಲಿಯದಾಗಿದೆ. ದೇವಗಢದ (ಝಾಂಸಿ ಜಿಲ್ಲೆ) ದಶಾವತಾರ ಮಂದಿರ ಹಾಗೂ ಭೀತರಗಾಂವದ (ಕಾನಪುರ ಜಿಲ್ಲೆ) ಮಂದಿರಗಳು, ಬೌದ್ಧ ಗಯೆಯ ಮಹಾಬೋಧಿ ಮಂದಿರ ಇವು ಮೂರನೆಯ ಶೈಲಿಯ ಉದಾಹರಣೆಗಳಾಗಿವೆ. ಇಂಥವುಗಳನ್ನು ಚೀನದ ಯಾತ್ರಿಕನಾದ ಹ್ಯೋತ್ಸಾಂಗನು ಸಂದರ್ಶಿಸಿದ್ದನು. ಈ ಮಂದಿರಗಳು ಆರನೆಯ ಶತಮಾನದುವೆಂದು ಅನುಮಾನಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಜೈನ ಆಯತನ, ಚೈತ್ಯ ಗೃಹ, ಬಿಂಬ ಮತ್ತು ಪ್ರತಿಮೆ ಮಟ್ಟು ತೀರ್ಥ ಮೊದಲಾದವುಗಳ ಪ್ರಚಲಿತ ಉಲ್ಲೇಖವು ಪ್ರಾಚೀನ ತಮ ಜೈನ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. (ಕುಂದ ಕುಂದ : ಬೋಧಪಾಹುಡ, ೬೨ ಆದಿ) ದಿಗಂಬರ ಪರಂಪರಯ ನಿತ್ಯ ಪೂಜೆ ವಂದನೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಸಿದ್ಧಕ್ಷೇತ್ರಗಳ ವಂದನೆಯನ್ನು ಮಾಡುವ ನಿಯಮವಿದೆ. ಇಂಥ್ ಸ್ಥನಗಳಿಂದ ತೀರ್ಥಂಕರರೂ ಅನ್ಯ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ಮುನಿಗಳೂ ನಿರ್ಮಾಣವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದಾರೆ. ನಿರ್ವಾಣ ಕಾಂಡ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಪ್ರಾಕೃತ ನಮನ – ಸ್ತೋತ್ರದಲ್ಲಿ, ಕೆಳಗೆ ಕಾಣಿಸಿದ ಸಿದ್ಧಕ್ಷೇತ್ರಗಳಿಗೆ ನಮಸ್ಕರಿಸಲಾಗಿದೆ :

ಸಿದ್ಧಕ್ಷೇತ್ರ ಜ್ಞಾತನಾಮ ಮತ್ತು ಸ್ಥಿತಿ ನಿರ್ವಾಣ ಹೊಂದಿದವನು

೧. ಅಷ್ಟಾಪದ ಕೈಲಾಸ (ಹಿಮಾಲಯದಲ್ಲಿ) ಪ್ರ. ತೀರ್ಥಂಕರ ಋಷಭ, ನಾಗ ಕುಮಾರ, ವ್ಯಾಲ, ಮಹಾವ್ಯಾಲ.

೨. ಚಂಪಾ ಭಾಗಲಪುರ (ಬಿಹಾರ) ೧೨ ನೆಯ ತೀರ್ಥಂಕರ ವಾಸುಪೂಜ್ಯ

೩. ಊರ್ಜಯಂತ ಗಿರನಾರ (ಕಾಠೇವಾಡ) ೨೨ ನೆಯ ತೀರ್ಥಂಕರರ ನೇಮಿನಾಥ, ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನ ,ಶಂಬು, ಅನಿರುದ್ಧ

೪. ಪಾವಾ ಪಾವಾಪುರ (ಪಟಣಾ ಬಿಹಾರ/) ೨೨ ನೆಯ ತೀರ್ಥಂಕರ ಮಹಾವೀರ

೫. ಸಮ್ಮೇದಶಿಖರ ಪಾರಸನಾಥ (ಹಜಾರೀ ಬಾಗ, ಬಿಹಾರ) ಉಳಿದ ೨೦ ತೀರ್ಥಂಕರರು

೬. ತಾರ ನಗರ ತಾರಂಗಾ ವರದತ್ತ ವರಾಂಗ, ಸಾಗರದತ್ತ.

೭. ಪಾವಾಗಿರಿ ಊನ (ಖರಗೋನ ಮ.ಪ್ರದೇಶ) ಲಾಟನರೇಂದ್ರ ಸುವರ್ಣ ಭದ್ರಾದಿ

೮. ಶತ್ರುಂಜಯ ಕಾಠೇವಾಡ ಪಾಂಡವ ಮತ್ತು ದ್ರಮಿಡ ಅರಸರು

೯. ಗಜಪಂಥ ನಾಸಿಕ (ಮಹಾರಾಷ್ಟ) ಬಲಭದ್ರ ಅನ್ಯ ಯಾದವ ಅರಸರು

೧೦.ತುಂಗೀಗಿರಿ ಮಾಂಗೀ ತುಂಗೀ (ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ) ರಾಮ, ಹನುಮ, ಸುಗ್ರೀವ, ಗವಯ,

ಗವಾಕ್ಷ, ನೀಲ, ಮಹಾನೀಲ

೧೧. ಸುವರ್ಣಗಿರಿ ಸೋನಾಗಿರಿ (ಝಾಂಸಿ, ಉ. ಪ್ರ) ನಂಗ – ಅನಂಗ ಕುಮಾರ

೧೨. ರೇವಾತಟ ಓಂಕಾರ ಮಾಂಧಾತಾ (ಮ.ಪ್ರ) ರಾವಣನ ಪುತ್ರರು

೧೩. ಸಿದ್ಧರ ಕೂಟ ಓಂಕಾರ ಮಾಂಧಾತಾ (ಮ.ಪ್ರ) ಇಬ್ಬರು ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳು

೧೪. ಚೂಲಗಿರಿ ಬಾವನಗಜಾ (ವಡವಾಸೀ, ಮ.ಪ್ರ) ಇಂದ್ರಜೀತ, ಕುಂಭಕರ್ಣ

೧೫. ದ್ರೋಣಾಗಿರಿ ಫಲಹೋಡಿ (ಘುಡಿ, ರಾಜಸ್ಥಾನ) ಗುರುದತ್ತಾದಿ

೧೬. ಮೇಢಗಿರಿ ಮುಕ್ತಾಗಿರಿ (ಬೈತೂಲ, ಮ.ಪ್ರ) ಮೂರುವರೆ ಕೋಟಿ ಮುನಿಗಳು

೧೭. ಕುಂಥಲಗಿರಿ ವಂಶಸ್ಥಲ (ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ) ಕುಲಭೂಷಣ, ದೇಶಭೂಷಣ

೧೮. ಕೋಟಿಶಿಲಾ ಕಲಿಂಗದೇಶ (?) ಯಶೋಧರ ರಾಜನ ಪುತ್ರ

೧೯. ರೇಸಿಂದಾಗಿರ ಕ ಲಿಂಗದೇಶ (?) ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥನ ಕಾಲದ ವರದತ್ತಾದಿ ಐವಾ

ಮುನಿಗಳು

ಇದರ ಹೊರತಾಗಿ ಪ್ರಾಕೃತ ಅತಿಶಯ ಕ್ಷೇತ್ರಕಾಂಡ ದಲ್ಲಿ ಮಂಗಳಾಪುರ, ಅಸ್ಸಾರಮ್ಯ, ಪೋದನಪುರ, ವಾರಣಸೀ, ಮಥುರಾ, ಅಹಿಚ್ಛತ್ರ, ಜಂಬೂವನ, ನಿವಡಕುಂಡಲೀ, ಹೊಲಗಿರಿ ಮತ್ತು

ಗೊಮ್ಮಟೇಶ್ವರನ ವಂದನೆಯನ್ನೂ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಇಲ್ಲವೆ ಹಲವು ಜಿನಮಂದಿರಗಳು, ತೀರ್ಥಂಕರರ ಚರಣ ಚಿಹ್ನೆಗಳು, ಪ್ರತಿಮೆಗಳು ಇವೆ. ಅವು ವಿವಿಧ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡಂಥಿವೆ. ಪ್ರತಿ ವರ್ಷ ಸಾವಿರಾರು ಜನ ಯಾತ್ರಿಕರು ಇವುಗಳ ವಂದನೆಯನ್ನು ಮಾಡಿ ತಮ್ಮನ್ನು ಧನನೆಂದು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ.

ಎಲ್ಲಕ್ಕೂ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ಜೈನ ಮಂದಿರದ ಚಿಹ್ನವು ಬಿಹಾರದಲ್ಲಿ ಪಾಟಣಾಡ ಸಮೀಪ ಲೋಹಾನೀಪುರದಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲಿ ಕುಮರಾಹಾರ ಮತ್ತು ಬುಲಂದೀಬಾಗದ ಮೌರ್ಯ ಕಾಲದ ಕಲಾಕೃತಿಗಳ ಪರಂಪರೆಗೆ ಪ್ರಮಾಣವು ದೊರೆತಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಒಂದು ಜೈನ ಮಂದಿರದ ತಳಪಾದಿಯು ಲಭಿಸಿದೆ. ಈ ಮಂದಿರವು ೮ – ೧೦ ಫೂಟು ವರ್ಗಾಕಾರವಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿಯ ಇಟ್ಟಂಗಿಗಳು ಮೌರ್ಯಕಾಲದವುಗಳೆಂದು ಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಮೌರ್ಯ ಕಾಲದ ರಜತ ಮುದ್ರೆಯು ಹಾಗೂ ಎರಡು ಮಸ್ತಕಹೀನ ಜಿನಮೂರ್ತಿಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಇವು ಈಗ ಪಾಟಣಾ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಸುರಕ್ಷಿತವಾಗಿವೆ.

ಈಗ ಎಲ್ಲಕ್ಕೂ ಪ್ರಾಚೀನ ಜೈನ ಮಂದಿರವು ಬಾದಾಮಿಯ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಐಹೊಳೆಯ ಮೇಘುಟೀ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಮಂದಿರವಾಗಿದೆ. ಇದು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿದೆ. ಇದರ ರೂಪರೇಖೆಯೂ ಸುರಕ್ಷಿತವಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಶಿಲಾಲೇಖಕ್ಕನುಸರಿಸಿ ಸಂವತ್ ೫೫೬ [ಕ್ರಿಶ. ೬೩೪] ಪಶ್ಚಿಮ ಚಾಲುಕ್ಯ ರಾಜನಾದ ಎರಡನೆಯ ಪುಲಕೇಶಿಯ ರಾಜ್ಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರವಿ ಕೀರ್ತಿಯ ಮೂಲಕ ನಿರ್ಮಾಣವಾದುದಾಗಿದೆ. ಈ ರವಿಕೀರ್ತಿಯ ಮಂದಿರ ಯೋಜನೆಯಲ್ಲಿ ಇಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ. ಕಾವ್ಯ ಯೋಜನೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಸಹ ಅತಿ ಪ್ರವೀಣ ಮತ್ತು ಪ್ರಾತಿಭಾಶಾಲಿಯಾಗಿದ್ದನು. ಈ ಮಾತಿಗೆ ಆ ಶಿಲಾಲೇಖದ ಕಾವ್ಯ ರಚನೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಅವನ ಸ್ವಂತ ವಾಕ್ಯಗಳಿಂದಲೂ ಪುಷ್ಟಿಯು ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಅವನು ಕಾವ್ಯ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಕಾಳಿದಾಸ, ಭಾರವಿಗಳಷ್ಟು ಕೀರ್ತಿಯನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿದ್ದನು. ಈ ಉಲ್ಲೇಖದಿಂದ ನಮಗೆ ರವಿ ಕೀರ್ತಿಯ ಕಾವ್ಯ ಪ್ರತಿಭೆಯ ಕಲ್ಪನೆಯಿಷ್ಟೇ ಲಭಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಅದರಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡ ಇಬ್ಬರು ಮಹಾಕವಿಗಳ ಕಾಲನಿರ್ಣಯದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಮಹತ್ವದ ಸಹಾಯವು ದೊರಕಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಅವರ ಕಾಲದ ಅಂತಿಮ ಸೀಮೆಯು ಸುನಿಶ್ಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಮಂದಿರವು ತನ್ನ ಪೂರ್ಣ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಸುರಕ್ಷಿತವಾಗಿ ಉಳಿದಿಲ್ಲ. ಅದರ ಬಹಳಷ್ಟು ಭಾಗವು ಧ್ವಂಸವಾಗಿ ಹೋಗಿದೆ. ಆದರೆ ಅದರ

ಸುರಕ್ಷಿತವಿದ್ದ ಭಾಗದಿಂದ ಅದರ ಯೋಜನೆ ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯ ಪೂರ್ಣಜ್ಞಾನವನ್ನು ಸಂಪಾದುಸುವುದು ಸಾಧ್ಯವಿದೆ.

ಈ ಮಂದಿರವು ಗುಪ್ತ ಮತ್ತು ಚಾಲುಕ್ಯ ಕಾಲದ ಶೈಲಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅನೇಕ ಉದಾಹರಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲಕ್ಕೂ ತರುವಾಯದ ಕಾಲದ್ದಾಗಿದೆ. ಅದರಿಂದ ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿ ಇದರ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಆ ಶೈಲಿಯು ತನ್ನ ಚರಮೋತ್ಕರ್ಷವನ್ನು ಪಡೆದದ್ದು ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಇದರ ತಂತ್ರ್ಯ ಹಾಗೂ ಸ್ಥಾಪತ್ಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು ತರದ ವಿಶೇಷ ಉನ್ನತಿಯು ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಪೂರ್ಣಮಂದಿರದ ಕಲಾತ್ಮಕ ಸಂಯೋಜನೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮಾದರಿಯ ಸಂಸ್ಕಾರ ಹಾಗೂ ಲಾಲಿತ್ಯಗಳು ಕಂಡು ಬರುತ್ತವೆ. ಅವು ಇನ್ನೆಲ್ಲಿಯೂ ನೋಡಲು ಸಿಕ್ಕಲಾರದು. ಇದರ ಗೋಡೆಗಳ ಹೊರಭಾಗವು ಸಂಕೀರ್ಣ ಕಂಭಗಳ ಪ್ರಕ್ಷೇಪಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದೆ. ಈ ಕಂಭಗಳೂ ಕೂಡ ಕೋಷ್ಠಾಕಾಕಾರದ ಶಿಖರಗಳಿಂದ ಸುಶೋಭಿತವಾಗಿವೆ. ಕಂಭಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಗೋಡೆಗಳ ಭಾಗವು ಕೂಡ ನಾನಾ ಪ್ರಕಾರದ ಆಕೃತಿಗಳಿಂದ ಅಲಂಕಾರಗೊಳಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಮಂದಿರದ ಸಮಸ್ತ ಯೋಜನೆಯು ಇಂಥ ಒಂದು ಸಂಕುಚಿತ ಮತ್ತು ಸುಸಂಘಟಿತ ರೀತಿಯಿಂದ ಆಗಿದೆ. ಅದರಿಂದ ಪೂರ್ವಕಾಲದ ಅನ್ಯ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿಗಿಂತ ಇದರಲ್ಲೊಂದು ವಿಶೇಷ ಪ್ರಗತಿಯಾದುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಮಂದಿರವು ಉದ್ದ ಚತುಷ್ಕೋಣಾಕೃತಿಯಾಗಿದೆ. ಅದರ ಎರಡು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ; ಒಂದು ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಸಹಿತ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಇನ್ನೊಂದು ದ್ವಾರ ಮಂಟಪಗಳು ಇವೆ. ಮಂಟಪವು ಸ್ತಂಭಗಳ ಮೇಲೆ ಆಧಾರಿತವಾಗಿದೆ. ಮೂಲದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ಕಡೆಗೂ ತೆರೆದದ್ದು ಇತ್ತು. ತರುವಾಯ ಗೋಡೆಗಳಿಂದ ಮುಚ್ಚಲಾಯಿತು. ಮಂಟಪ ಹಾಗೂ ಗರ್ಭಗೃಹಗಳನ್ನು ಒಂದು ಬಾಗಿಲದಿಂದ ಜೋಡಿಸಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಪ್ರಕಾರ ಅಲಂಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಮಂದಿರವು ತನ್ನ ಪೂರ್ವ ಕಾಲೀನ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಬಹಳ ದೊಡ್ಡದೂ ಉನ್ನತವೂ ಆಗಿದೆ. ತನ್ನ ನಿರ್ಮಿತಿಯ ಅಪೇಕ್ಷೆಯಿಂದ ತನ್ನ ಮುಂದಿನ ವಾಸ್ತು ಕಲೆಯ ಇತಿಹಾಸದ ಮೇಲೆ ಮಹತ್ವ ಪೂರ್ಣವಾದ ಪ್ರಭಾವವು ಬೀರಿದ್ದು ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ.

ಗುಪ್ತ ಮತ್ತು ಚಾಲುಕ್ಯ ಯುಗದ ಪಶ್ಚಾತ್ ಕಾಲೀನ ವಾಸ್ತುಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪ ಶಾಸ್ತ್ರದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮೂರು ಶಿಲಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ದಿಷ್ಟಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅವು ನಾಗರ, ದ್ರಾವಿಡ, ವೇಸರ ಎಂದಿವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ನಾಗರ ಶೈಲಿಯು ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹಿಮಾಲಯದಿಂದ ವಿಂಧ್ಯ ಪರ್ವತದ ವರೆಗೆ

ಪ್ರಚುರಗೊಂಡಿತ್ತು. ದ್ರಾವಿಡವು ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣಾನದಿಯಿಂದ ಕನ್ಯಾ ಕುಮಾರಿಯ ವರೆಗೆ ಪಸರಿಸಿತ್ತು. ವೇಸರುವು ಮಧ್ಯಭಾರತದಲ್ಲಿ ವಿಂಧ್ಯ ಪರ್ವತ ಹಾಗೂ ಕೃಷ್ಣ ನದಿಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿತ್ತು. ಆದರೆ ಈ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ವಿಭಾಗವನ್ನು ಕಟ್ಟು ನಿಟ್ಟಾಗಿ ಪಾಲಿಸಲು ಆಗಿಲ್ಲವೆಂಬುದು ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಬಹುತರ ಎಲ್ಲ ಶೈಲಿಗಳ ಮಂದಿರಗಳು ಎಲ್ಲ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಕಂಡು ಬರುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಆಕೃತಿ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಈ ಶೈಲಿಯ ವಿಭಜನೆಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಶೈಲಿಗಳ ಭೇದ ವಿನ್ಯಾಸ, ನಿರ್ಮಿತಿ ಹಾಗೆಯೇ ಅಲಂಕೃತಿಗಳ ಚಿಕ್ಕ ಚಿಕ್ಕ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನೂ ಸಹ ನಿರ್ದಿಷ್ಟಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಅವುಗಳ ಸ್ಪಷ್ಟಭೆದವು ಶಿಖರಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ನಾಗರ ಶೈಲಿಯ ಶಿಖರವು ಗೋಲಾಕಾರವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಅದರ ತುದಿಯ ಮೇಲೆ ಕಲಶಾಕೃತಿಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರಕಾರದ ಶಿಖರಗಳಿ ಕೇವಲ ವೇದಿಯ ಮೇಲೆ ಇರುತ್ತಿರಬೇಕು. ಆದರೆ ಕ್ರಮದಿಂದ ಇದರ ವಿಕಾಸವು ಸಮಗ್ರ ಮಂದಿರದ ಮೇಲಿನ ಛಾವಣಿಯನ್ನೇ ಇದೇ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸತೊಡಗಿದರು. ಈ ಶಿಖರಾಕೃತಿಗಳು ಅಧಿಕ ಪ್ರಾಚೀನ ಹಾಗೂ ಮಹತ್ವಪೂರ್ಣವೆಂದು ಮನ್ನಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ಬೇರೆಯಾದ ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿಯ ಮಂದಿರಗಳು ಒಂದು ಸ್ತಂಭಾಕೃತಿಯನ್ನು ಧಾರಣ ಮಾಡುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ಮೇಲಭಾಗವು ನಾಲ್ಕು ಭಾಗಗಳಿಂದ ಕ್ರಮದಿಂದ ಸಂಕುಚಿತಗೊಳ್ಳುತ್ತ ಹೋಗಿರುತ್ತದೆ. ಮೇಲೆ ಹೋಗಿ ಒಂದು ಸ್ತೂಪ ಆಕಾರವನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತವೆ. ಆ ಚಿಕ್ಕ ಚಿಕ್ಕ ಸ್ತೂಪಿಕೆಗಳೂ ಶಿಖರಾಕೃತಿಗಳೂ ಅದರ ಕೆಳಗಿರುವ ತಳದ ಕೋಣಗಳ ಮೇಲೆಯೇ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಇದರಿಂದ ಮಂದಿರದ ಬಾಹ್ಯಾಕೃತಿಯು ಶಿಖರಮಯವಾಗಿ ಕಾಣತೊಡಗುತ್ತದೆ. ವೇಸರ ಶೈಲಿಯ ಶಿಖರದ ಆಕೃತಿಯು ವರ್ತುಲಾಕಾರವಾಗಿ ಮೇಲಕ್ಕೆದ್ದು ಅಗ್ರ ಭಾಗದ ಮೇಲೆ ಚಪ್ಪಟೆಯಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಅದರಿಂದ ಅದು ಕೋಠಿಯ ಆಕಾರದ್ದಾಗಿ ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಶೈಲಿಯೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿಯೂ ಪ್ರಾಚೀನ ಚೈತ್ಯಗಳ ಆಕೃತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಣ ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಮುಂದಿನ ಕಾಲದ ಹಿಂದೂ ಹಾಗೂ ಜೈನ ಮಂದಿರಗಳು ಇವೇ ಶೈಲಿಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ನಾಗರ ಹಾಗೂ ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿವೆಯೆಂದು ಕಂಡು ಬರುತ್ತವೆ.

ಐಹೊಳೆಯ ಮೇಘುಟೀ ಜೈನ ಮಂದಿರವು ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಸರ್ವಪ್ರಾಚೀನವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದೇ ರೀತಿಯ ಇನ್ನೊಂದು ಜೈನ ಮಂದಿರವು ಪಟ್ಟದ ಕಲ್ಲಿನ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಒಂದು ಮೈಲಿನ ಮೇಲಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಯಾವ ಪ್ರಕಾರದ ಕೆತ್ತನೆಯ ಕೆಲಸವೂ ಇಲ್ಲ. ಪ್ರಾಂಗಣದ ಸುತ್ತಲಿನ

ಕಟ್ಟಡವೂ ಪೂರ್ಣವೂ ಆಗಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಶಿಖರದ ನಿರ್ಮಾಣವು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿಯದಾಗಿದೆ. ಅದು ಕ್ರಮದಿಂದ ಸಂಕುಚಿತವಾಗುತ್ತ ಹೋಗುವಂಥದೂ ಭೂಮಿಕೆಗಳ ಮೇಲಿಂದ ಮೇಲೆದ್ದುದೂ ಆಗಿದೆ. ಕ್ರಮೋನ್ನತ ಭೂಮಿಕೆಗಳ ಕಪೋತ – ಪಾಲಿಗಳಲ್ಲಿ ಅದರ ರೂಪರೇಖೆಯು ಅದೇ ಆಕಾರ – ಪ್ರಾಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತ ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಎಲ್ಲಕ್ಕೂ ಮೇಲೆ ಸುಂದರವಾದ ಸ್ತೂಪಿಕೆಯಿದೆ. ಈ ಮಂದಿರದ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾಲವು ಅದೇ ಏಳನೆಯ ಎಂಟನೆಯ ಶತಮಾನವಾಗಿದೆ. ಇದೇ ಶೈಲಿಯು ಮದ್ರಾಸಿನಿಂದ ೩೨ ಮೈಲು ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಸಮುದ್ರ ತೀರದಲ್ಲಿರುವ ಮಾಮಲ್ಲಪುರದ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ರಥಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಇವೂ ಕೂಡ ಬಹುತರ ಇದೇ ಕಾಲದ ಕೃತಿಗಳಾಗಿವೆ.

ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿಯ ಮುಂದಿನ ವಿಕಾಸವನ್ನು ನಾವು ದಕ್ಷಿಣದ ನಾನಾ ಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣ ಹಾಗೂ ಧ್ವಸ್ತ ಅವಸ್ಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಇರುವ ಜೈನ ಮಂದಿರಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಂದನ್ನು ಮಾತ್ರ ಇಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ತೀರ್ಥಹಳ್ಳಿಯ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಹೊಂಬುಜವೂ ಒಂದು ಅತೀ ಪ್ರಾಚೀನ ಜೈನ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದೆ. ಕ್ರಿಶ. ೮೯೨ ರಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಲೇಖದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಮಂದಿರದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಅಲ್ಲಿಯ ಅನೇಕ ಮಂದಿರಗಳು ೧೧ ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ವೀರ ಸಾಂತರ ಮೊದಲಾದ ಸಾಂತರ ವಂಶೀಯ ರಾಜರಿಂದ ನಿರ್ಮಾಣ ವಾದುದ್ದು ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಅದೇ ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿ, ಅದೇ ಅನುಕರಣ ರೀತಿ, ಸುಂದರವಾಗಿ ಕೆತ್ತಿದ ಭಂಗಿಗಳು ಪ್ರಭಾವಿತವಾಗಿ ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಇವು ಆ ಕಾಲದ ವಿಶೇಷತೆಗಳಾಗಿವೆ. ಜೈನ ಮಠದ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಆದಿನಾಥನ ಮಂದಿರವನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಬೇಕು. ಇದು ಎರಡು ಅಂತಸ್ತಿನದೆ. ಇದರ ಮೇಲಿನ ಭಾಗವು ಮೊನ್ನೆ ಮೊನ್ನಿನವರೆಗೆ ತಗಡುಗಳಿಂದ ಮುಚ್ಚಿದುದಾಗಿತ್ತು. ಹೊರಗಿನ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಅತ್ಯುತ್ಕೃಷ್ಟವಾದ ಆಕೃತಿಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಅವು ಬಹಳಷ್ಟು ಖಂಡ – ತುಂಡುಗಳಾಗಿವೆ. ಮೇಲಿನ ಅಂತಸ್ತಿನ ಮೇಲೆ ಶಿಖರವು ಈಗಲೂ ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಮಂದಿರದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತೀಯ ಶೈಲಿಯ ಕಂಚಿನ ಮೂರ್ತಿಗಳ ಸಂಗ್ರಹವು ಬಹಳ ಒಳ್ಳೆಯದಿದೆ. ಇದೇ ಮಂದಿರದ ಸಮೀಪದ ಪರ್ವತದಲ್ಲಿ ಬಾಹುಬಲಿ ಮಂದಿರವು ಧ್ವಸ್ತ ಅವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಉಳಿದುಕೊಂಡಿದೆ. ಆದರೆ ಅದರ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಸುಖವಾಸೀ, ಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಸುಂದರ ಸೋಪಾನ ಪಥ ಹಾಗೂ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಸುತ್ತಲೂ ಇರುವ ಸುಂದರ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಈಗಲೂ ದರ್ಶನೀಯವಾಗಿವೆ. ಈ ಶೈಲಿಯ ಪೂರ್ಣ ಪರಿಚಯವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಡುವಂಥದು ಪಂಚಕೂಟ ಬಸ್ತಿ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಇದು ಗ್ರಾಮದ ಉತ್ತರದ ಹೊರ ವಲಯದಲ್ಲಿದೆ. ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ

ದ್ವಾರದ ಒಳ ಭಾಗದ ಪ್ರಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ಹ ೋದ ಮೇಲ ೆ ನಮಗೆ ಒಂದು ವಿಶಾಲ ಸ್ತಂಭವು ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಅದರ ಮೇಲ ೆ ಪ್ರಚಲಿತ ಸುಂದರ ಚಿತ್ರಕಲ ೆಯು ನಿರ್ಮಿತ ವಾಗಿದೆ. ಮುಂದೆ ಮುಖ್ಯ ಮಂದಿರದ ಗರ್ಭಾಲಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸ್ತಂಭಮಯ ಮಂಟಪವೂ ಇದೆ. ಮಂಟಪದಲ್ಲಿಯೂ ಜೈನ ದೇ ವಿಯರು ಹ ಾಗೂ ಯಕ್ಷಿಣಿಯರೂ ಇವರ ಮೂರ್ತಿಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹ ದ ಎರಡು ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಅಪೇಕ್ಷಾಕೃತ ಭಿತ್ತಿಗಳಿವೆ. ಈ ಮಂದಿರದ ಉತ್ತರದ ಮಗ್ಗಲು ಒಂದು ಚಿಕ್ಕದಾದ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಮಂದಿರ ವಿದೆ. ಅದರ ಮೇಲ ್ ಛಾವಣಿಯ ಚಿತ್ರಕಾ ೆಯಲ್ಲಿ ನಮಗೆ ಆ ಕಾಲದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತೀಯ ಶೈಲಿಯ ಸರ್ವೋತ್ಕೃಷ್ಟವೂ ಅದ್ಭೂತವಾದ ಸ್ವರೂಪವೂ ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಇದರ ಎದುರಿಗೆ ಚಂದ್ರನಾಥ ಮಂದಿರ ವಿದೆ ಇದನ್ನು ಹಿಂದಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾ ಾಗಿದೆ.

ತೀರ್ಥಹ ಳ್ಳಿಯಿಂದ ಆಗುಂಬೆಯ ಮಾರ್ಗವಾಗಿ ಸಾಗುವ ದಾರಿಯಲ್ಲಿ ಗುಡ್ಡ ಎಂಬ ಹ ೆಸರಿ ಮೂರು ಸಾವಿರ ಫೂಟುಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಎತ್ತರವಾದ ಒಂದು ಪರ್ವತ ವಿದೆ. ಇದರ ಮೇಲ ೆ ಅನೇಕ ಭಗ್ನಾ ವಶೇಷಗಳು ನೋಡಲಿಕ್ಕೆ ಸಿಕ್ಕುತ್ತವೆ : ಅವು ಆ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪ್ರಾಚೀನ ಜೈನ ಕ್ಷೇತ್ರವೆಂದು ಸಿದ್ಧಗೊಳಿಸುತ್ತವೆ. ಒಂದು ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಮಂದಿರವು ಈಗಲೂ ಈ ಪರ್ವತದಲ್ಲಿ ಶೋಭಿಸುತ್ತಿದೆ. ಅದು ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಸು ವಿಸ್ತೃತ ಶ್ರೇಣಿಗಳನ್ನೂ ಊರ್ವರಾ ಘಟ್ಟಗಳಿಗೂ ಭವ್ಯತೆಯನ್ನು ನೀಡಿದೆ. ಪರ್ವತದ ಶಿಖರದ ಮೇಲ ೆ ಒಂದು ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ಜಲ ಕುಂಚ ವಿದೆ. ಇದರ ತೀರದಲ್ಲಿ ಮಂದಿರದ ಉಚ್ಚ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ವಿದೆ. ದ್ವಾರವನ್ನು ಸುಂದರವಾಗಿ ಕೆತ್ತಲ ಾಗಿದೆ ಎದುರಿಗೆ ಮಾನಸ್ತಂಭ ವಿದೆ. ಮಂಟಪದ ಸ್ತಂಭಗಳೂ ಚಿತ್ರಮಯವಾಗಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹ ದಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥನ ವಿಶ ಾಲ ಕಾರ್ಯೋತ್ಸರ್ಗ ಮೂರ್ತಿಯೂ ಇರುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಉದ್ದವಾದ ಒಂದು ನಾಗವು ಸುತ್ತಿದೆ ; ಅಲ್ಲದೆ ಮೇಲ ೆ ಸಪ್ತಮುಖೀಯಾದ ತನ್ನ ಹೆಡೆಯಿಂದ ನೆಲವನ್ನು ಹಿಡಿದಿದೆ. ಮೂರ್ತಿಯ ಶರೀರದ ಮೇಲ ೆ ನಾಗರ ಎರಡು ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಇವೆ. ಹೀಗೆ ಇದ್ದುದೂ ಇನ್ನೆ ಲಿಯೂ ಕಂಡು ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಪರ್ವತದಿಂದ ಕೆಳಗೆ ನಾವು ಇಳಿಯುತ್ತ ಬರುವಾಗ ಜೈನ ಮಂದಿರಗಳ ಭಗ್ನಾ ವಶೇಷಗಳನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ತೀರ್ಥಂಕರರ ಸುಂದರ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಚಿತ್ರಕಾ ರಿಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಕಲ್ಲಿನ ತುಂಡುಗಳು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಬಿದ್ದುದು ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಇವೆಲ್ಲವುಗಳಿಂದ ಈ ಸ್ಥಾನದ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಮೃದ್ಧ ಇತಿಹ ಾಸವು ನಮ್ಮ ಬಗೆಗಣ್ಣಿನೆದುರಿಗೆ ಸುಳಿದು ಹೋಗುತ್ತದೆ.

ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಗದಗ ರೈಲ್ವೆ ಸ್ಟೇಶನದಿಂದ ಏಳು ಮೈಲು ದಕ್ಷಿಣ – ಪೂರ್ವ ದಿಸೆಯಲ್ಲಿ ಲಕ್ಕುಂಡಿ (ಲೊಕ್ಕಿ ಗುಂಡಿ) ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಗ್ರಾಮವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಎರಡು ಸುಂದರ ಜೈನ ಮಂದಿರಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಮಂದಿರದಲ್ಲಿ ಕ್ರಿಶ. ೧೧೭೨ ರ ಶಿಲಾಲೇಖವಿದೆ. ಇದೂ ಕೂಡ ಐಹೊಳೆ ಮತ್ತು ಪಟ್ಟದಕದಲ್ಲಿ ಮಂದಿರಗಳಂತೆ ವಿಶಾಲವಾದ ಶಿಲೆಯ ತುಂಡುಗಳಿಂದಲೇ, ಯಾವ ಸುಣ್ಣಗಂಚುಗಳನ್ನೂ ಉಪಯೋಗಿಸದೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ನಾನಾ ಭೂಮಿಕೆಗಳ ಮೂಲಕ ಮೇಲೇಳುತ್ತ ನಡೆದಂತಿರುವ ದ್ರಾವಿಡ ಪದ್ದತಿಯ ಶಿಖರವು ಸುಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಕಪ್ಪುಶಿಲೆಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಶಿಲೆಯಿಂದ ಸ್ಥಾಪತ್ಯದಲ್ಲಿಯೂ ಕೆಲವೊಂದು ಸೂಕ್ಷ್ಮತೆ ಮತ್ತು ಲಾಲಿತ್ಯಗಳು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವು ಬಂದು ಬಿಟ್ಟಿದೆ. ಮೇಲೆ ಮೇಲೆ ಏರುತ್ತಾ ಹೋದ ಭೂಮಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚೆಚ್ಚು ಸೂಕ್ಷ್ಮತೆ ಮತ್ತು ಲಾಲಿತ್ಯಗಳು ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಮೂಲೆ ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ, ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿಯೂ ಕಿರೀಟಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವುದರಿಂದ ಒಂದು ನವೀನ ಕಲಾತ್ಮಕತೆಯನ್ನು ಉತ್ಪನ್ನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಮುಂದಿನ ಕಾಲದ ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ದಿನ – ದಿನಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚುತ್ತ ಹೋಗಿದೆ. ಮೇಲಿನ ಅಂತಸ್ತಿನಲ್ಲಿಯೂ ಸಹ ಗರ್ಭಗೃಹ ಮತ್ತು ತೀರ್ಥಂಕರರ ಮೂರ್ತಿಗಳಿವೆ. ಶಿಖರವು ವಿಶೇಷ ಎತ್ತರವಾಗಿದ್ದು, ಅದರಿಂದ ಒಂದು ಹೆಚ್ಚಿನ ಭವ್ಯತೆಯು ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿದೆ. ಶಿಖರದ ಸ್ತೂಪಿಕೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಒಂದು ವಿಶೇಷ ಸಂತುಲನವು ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆಯೂ ಚಿತ್ರಕಲೆಯು ವಿಶೇಷವಾಗಿದೆ; ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯದಿಂದಲೂ ಕೂಡಿದೆ. ಚಿಕ್ಕ ಚಿಕ್ಕ ಕಮಾನುಗಳ ಆಕಾರದ ಮೇಲೆ ಕೀರ್ತಿ ಮುಖಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಒಂದು ನವೀನ ಕಲೆಯಾಗಿದೆ. ಇದು ಹಿಂದಿನ ಕಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಇಂಥ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಕಮಾನಿನಲ್ಲಿಯೂ ಪದ್ಮಾಸನಯುಕ್ತ ಜಿನ ಬಿಂಬವನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಗೋಡೆಗಳು ಸ್ತಂಭಾಕೃತಿಗಳಿಂದ ವಿಭಾಜಿತಗೊಂಡಿದೆ. ಅವುಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕ ಚಿಕ್ಕ ಮಂಟಪಾಕೃತಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದೆ ಇಲ್ಲಿ ಭಗವಾನ್ ಮಹಾವೀರನ ದೊಡ್ಡದಾದ ಸುಂದರ ಮೂರ್ತಿಯು ವಿರಾಜಮಾನವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಈಗ ಕೆಲವರ್ಷಗಳಿಂದ ವಿಲುಪ್ತವಾಗಿ ಹೋಗಿದೆ. ಅದು ನಮ್ಮ ದುರ್ಭಾಗ್ಯವು. ನಡುವಿನ ಮಂಟಪದ ದ್ವಾರದ ಮೇಲೆ, ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಲೇಖನವನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಮೇಲೆ ಪದ್ಮಾಸನದಲ್ಲಿರುವ ಜಿನಮೂರ್ತಿಯಿದೆ. ಅದರ ಎರಡೂ ಮಗ್ಗಲಿಗೆ ಚಂದ್ರ – ಸೂರ್ಯವನ್ನು ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಲಕ್ಕುಂಡಿಯ ಈ ಜೈನ ಮಂದಿರವು ದ್ರಾವಿಡ ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಬಹಳಷ್ಟು ಪ್ರಭಾವಿತಗೊಳಿಸಿದೆ.

ದ್ರಾವಿಡ ವಾಸ್ತು ಕಲೆಯ ಚಾಲುಕ್ಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯಾವ ಪ್ರಕಾರ ಪುಷ್ಟವಾಯಿತೆಂಬುದನ್ನು ನಾವು ಈ ಮೊದಲೇ ನೋಡಿದ್ದೇವೆ. ಅದರ ತರುವಾಯ ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜವಂಶದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (೧೩ ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ) ಅದರೊಡನೆ ಮತ್ತುಷ್ಟು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ ಹಾಗೂ ಸೌಷ್ಠವಗಳು ಉತ್ಪನ್ನ ವಾಗುವವು. ಅವುಗಳ ವಿಶೇಷತೆಯು ಅಲಂಕರಣಗಳ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬರುವ ಸಮುನ್ನತಿಯಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತು – ಕಲೆಯು ಕೇವಲ ಪೂರ್ವಕಾಲೀನ ಪಾಷಾಣೋತ್ಕೀರ್ಣ ಕಲೆಯನ್ನು ಮಾತ್ರ ಮುಂದುವರಿಸುವದೆಂತಲ್ಲ. ಆದರೆ ಅದರ ಮೇಲೆ ಆ ಕಾಲದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಚಂದನ, ಹಸ್ತಿದಂತ ಮತ್ತು ಧಾತುಗಳ ನಿರ್ಮಿತಿಯ ಪ್ರಭಾವೌ ಕೂಡ ಆಗಿದೆ. ಇದರ ಫಲಸ್ವರೂಪವಾಗಿ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿಯೂ ಕಲೆಗಾರರ ಕೈಯು ಹೆಚ್ಚು ಕೌಶಲ್ಯಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನಡೆದಿದೆ. ಈ ಕುಶಲತೆಯ ದರ್ಶನವು ನಮಗೆ ಜಿನನಾಥಪುರ ಮತ್ತು ಹಳೇಬಿಡೀನ ಜೈನ ಮಂದಿರಗಳಲ್ಲಿ ಅಗುತ್ತದೆ. ಜಿನನಾಥಪುರವು ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಒಂದು ಮೈಲಿನ ಮೇಲೆ ಇದೆ. ಊರ ಹೆಸರೇ ಹೇಳುವಂತೆ ಅದು ಜೈನ ಮಂದಿರಕ್ಕಾಗಿ ಹೆಸರಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿಯ ಶಾಂತಿನಾಥ ಮಂದಿರವು ವಿಶೇಷ ಉಲ್ಲೇಖನೀಯವಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ರೇಚಿಮಯ್ಯ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಸಜ್ಜನನು ಕ್ರಿಶ. ೧೨೦೦ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿ ಸಾಗರನಂದಿ ಸಿದ್ಧಾಂತದೇವನಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿರುವ ದ್ವಾರಪಾಲರ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಪ್ರೇಕ್ಷಣೀಯವಾಗಿವೆ. ನವರಂಗದ ಸ್ತಂಭಗಳ ಮೇಲೆ ಬಹು ಸುಂದರ ಹಾಗೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಚಿತ್ರಕಲೆಯಿದೆ. ಮೇಲ್ಛಾವಣಿಯ ಕೆತ್ತನೆಯೂ ಸಹ ನೋಡಲು ತಕ್ಕುದಾಗಿದೆ. ಹೊರಗಿನ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ರೇಖಾ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಬಳ್ಳಿ – ಮೊಗ್ಗುಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ತೀರ್ಥಂಕರರು ಹಾಗೂ ಯಕ್ಷ – ಯಕ್ಷಿಣಿಯರ ಮೂರ್ತಿಗಳೂ ಸಹ ಸೌಂದರ್ಯಪೂರ್ಣವಾಗಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ಭಗವಾನ್ ಶಾಂತಿನಾಥನ ಸಿಂಹಾಸನಸ್ಥ ಮೂರ್ತಿಯೂ ಕೌಶಲ್ಯ ಪೂರ್ಣರೀತಿಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದುದಾಗಿದೆ.

ಹಳೆಬೀಡಿನಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಲೇಶ್ವರನ ಮಂದಿರದ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಹಳ್ಳಿ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಊರಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಆವಾರದ ಒಳಗೆ ಮೂರು ಜಿನಮಂದಿರಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಮಂದಿರವು ವಿಶೇಷ ಉಲ್ಲೇಖನೀಯವಾಗಿದೆ. ಮಂದಿರದ ಆದಿಷ್ಠಾನ ಹಾಗೂ ಬಾಹ್ಯ ಭಿತ್ತಿಗಳ ಮೇಲೆ ಬಹಳ ಸುಂದರ ಆಕೃತಿಗಳಿವೆ. ನವರಂಗ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಶಿಖರದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಅನೇಕ ವೇದಿಕೆಗಳಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ೨೪ ತೀರ್ಥಂಕರರ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಿಸಿರಬೇಕು. ಮೇಲ್ಛಾವಣಿಯ ಚಿತ್ರಕಲೆಯು ಬಹಳ ಉತ್ಕೃಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಇಷ್ಟು ಒಳ್ಳೆಯ ಕಲೆಯನ್ನು ಹಳೇಬೀಡಿನ ಯಾವ ಮಂದಿರದಲ್ಲಿಯೂ

ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ಮೇಲ ಛಾವಣಿ ಹನ್ನೆರಡು ಅತಿ ಸುಂದರ ಆಕೃತಿಗಳುಳ್ಳ ಕಪ್ಪುಶಿಲೆಯ ಕಂಭಗಳ ಮೇಲೆ ಆಧಾರಿತವಾಗಿದೆ. ಈ ಕಂಭಗಳ ರಚನೆಯು, ಕೆತ್ತನೆ ಹಾಗೂ ನುಣುಪುಗೊಳಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ನೋಡತಕ್ಕಂಥಹುದಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಪ್ರೇಕ್ಷಕರು ಈಗಲೂ ತಮ್ಮ ಮುಖದ ಪ್ರತಿಬಿಂಬವನ್ನು ಕನ್ನಡಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣುವಂತೆ ಕಾಣುತ್ತಾರೆ. ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥನ ಹದಿನಾಲ್ಕು ಫೂಟು ಎತ್ತರ ಶಿಲಾ ಮೂರ್ತಿಯು ಸಪ್ತಫಣಿ ನಾಗಯುಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಮೂರ್ತಿಯ ಮುಖ ಮುದ್ರೆಯು ನಿಜವಾದ ಯೋಗಿಯ ಧ್ಯಾನ ಮತ್ತು ಶಾಂತಿಯ ಛಾಯೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಉಳಿದ ಆದಿನಾಥ ಮತ್ತು ಶಾಂತಿನಾಥ ಮಂದಿರಗಳು ಕೂಡ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಸೌಂದರ್ಯಗಳನ್ನು ಕಾಯ್ದುಕೊಂಡಿವೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಮಂದಿರಗಳು ಹನ್ನೆರಡನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೃತಿಗಳಾಗಿವೆ.

ಹೊಯ್ಸಳ ಕಾಲದ ತರುವಾಯ ವಿಜಯನಗರ ರಾಜ್ಯದ ಯುಗವು ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ದ್ರಾವಿಡ ವಸ್ತು – ಶೈಲಿಯು ಇನ್ನಷ್ಟು ವಿಕಾಸವನ್ನು ಹೊಂದಿತು. ಈ ಕಾಲದ ಜೈನ ಕೃತಿಗಳಿಗೆ ಉದಾಹರಣೆಗಳು ಗಾಣಗಿತ್ತಿ, ತಿರುಮಲೈ, ತಿರುಪರುತ್ತಿಕುಂಡರಸಮ, ತಿರುಪ್ಪನಮೂರ, ಮೂಡಬಿದ್ರಿ ಮೊದಲಾದ ಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಚುರತೆಯಿಂದ ಕಂಡು ಬರುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಧ್ಯಕ್ಕೆ ಮೂಡಬಿದ್ರಿಯ ಚಂದ್ರನಾಥ ಮಂದಿರವೂ ಎಲ್ಲಕ್ಕೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಇದರ ನಿರ್ಮಾಣವು ಹದಿನಾಲ್ಕನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಆಗಿದೆ. ಈ ಮಂದಿರವು ಒಂದು ಆವಾರದ ಒಳಗೆ ಇದೆ. ದ್ವಾರದಿಂದ ಪ್ರವೇಶ ಮಾಡಿದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ಅತಿ ಸುಂದರ ಮಾನಸ್ತಂಭದ ದರ್ಶನವಾಗುತ್ತದೆ. ಮಂದಿರದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಮಂಟಶಾಲೆಗಳು ಇವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಯ್ದು ನಾವು ವಿಮಾನದಲ್ಲಿ – ಶಿಖರಯುಕ್ತ ಗರ್ಭಗೃಹ – ಪ್ರವೇಶಿಸುತ್ತೇವೆ. ಮಂಟಪಗಳಿಗೆ ತೀರ್ಥಂಕರ ಮಂಟಪ, ಗದ್ದೀ ಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರ ಮಂಟಪ ಎಂದು ಬೇರೆ ಬೇರೆಯಾಗಿ ಹೆಸರುಗಳಿವೆ. ಮಂದಿರದ ಬಾಹ್ಯ ರಚನೆಯು ಕಟ್ಟಿಗೆಯ ಕೆಲಸದ ಸ್ಮರಣೆಯನ್ನುಂಟು ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಒಳಗಿನ ಎಲ್ಲ ರಚನೆಯು ಪಾಷಾಣೋಚಿತವಾಗಿವೆ. ಕಂಭಗಳು ಬಹಳ ದಪ್ಪ ಹಾಗೂ ಕೆಲವೊಂದು ಹನ್ನೆರಡು ಫೂಟುಗಳಷ್ಟು ಎತ್ತರವಾಗಿವೆ. ಅವುಗಳ ಕೆಳಭಾಗವು ಚೌಕೋನ ಆಕೃತಿಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಉಳಿದ ಆಕೃತಿಯು ಗೋಲಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಕಮಲದ ಪಕಳಿಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿ ಇವೆ. ಚಿತ್ರ ಮಂಟಪದ ಕಂಭಗಳನ್ನು ವಿಶೇಷ ರೂಪದಿಂದ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಕಮಲದಳಗಳ ಕೆತ್ತನೆಯು ಅಸಾಧಾರಣ ಸೌಕ್ಷ್ಮವದಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಬಹು ಸಾವಧಾನತೆಯಿಂದ ಮಾಡಿದ್ದಾಗಿದೆ.

ಜೈನ ವಿಹಾರದ ಸರ್ವ ಪ್ರಥಮ ಉಲ್ಲೇಖವು ಪಹಾಡಪುರದ (ರಾಜಶಾಹೀ ಜಿಲ್ಲೆ, ಬಂಗಾಲ) ಆ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಅದರಲ್ಲಿ ಪಂಚಸ್ತೂಪ ನಿಕಾಯ ಅಥವಾ ಕುಲದ ನಿರ್ಗ್ರಂಥ ಶ್ರಮಣಾಚಾರ್ಯನಾದ ಗುಹನಂದೀ ಹಾಗೂ ಅವನ ಶಿಷ್ಯ – ಪ್ರಶಿಷ್ಯರಿಂದ ಅಧಿಷ್ಠಿತಗೊಂಡ ವಿಹಾರ ಮಂದಿರದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವ ಅರ್ಹಂತನ ಪೂಜೆ ಅರ್ಚನೆಗಳಿಗಾಗಿ ಅಕ್ಷಯದಾನವನ್ನಿತ್ತ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ದು ಗುಪ್ತ ಸಂ, ೧೫೯ (ಕ್ರಿಶ. ೪೭೯) ರಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದ್ದಾಗಿದೆ. ಲೇಖದಲ್ಲಿ ಈ ವಿಹಾರದ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ದುಂಡಾಕೃತಿಯೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಪಹಾಡಪುರದ ಶೋಧನೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಅವಶೇಷವು ಇದೇ ವಿಹಾರದ್ದು ಬಹುತರ ಇರಬೇಕು. ಏಳನೆಯ ಶತಮಾನದ ತರುವಾಯ ಯಾವಾಗಲೋ ಈ ವಿಹಾರದ ಮೇಲೆ ಬೌದ್ಧರ ಅಧಿಕಾರವು ಪ್ರಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಮುಂದೆ ಅದು ಸೋಮಪುರ ' ಮಹಾವಿಹಾರ ' ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಯಿತು. ಆದರೆ ಏಳನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಹುವೇನ್‌ತ್ಸಾಂಗನು ತನ್ನ ಯಾತ್ರಾ ವರ್ಣನೆಯಲ್ಲಿ ಈ ವಿಹಾರದ ಉಲ್ಲೇಖವನ್ನೇನೂ ಮಾಡಿಲ್ಲ. ಇದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ಇದು ಬೌದ್ಧ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಬೆಂಜಾಮಿನ ರೋಲೆಂಡನ (ಆರ್ಟ ಯಾಂಡ ಆರ್ಕೀಟೆಕ್ಚರ ಆಫ ಇಂಡಿಯಾ) ಮತಕ್ಕನುಸರಿಸಿ ಬಹುತರ ಇದು ಮೊದಲು ಬ್ರಾಹ್ಮಣರ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿರಬೇಕು. ತರುವಾಯ ಇದರ ಬೌದ್ಧರ ಅಧಿಕಾರವು ಉಂಟಾಯಿತು. ಆದರೆ ಈ ಮಾತು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಮೊದಲನೆಯದಾಗಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರ ಇಂಥ ಕೇಂದ್ರವಾಗಲಿ, ದೇವಾಲಯವಾಗಲಿ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾದುದು ಕಂಡು ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಅದಕ್ಕೆ ಯಾವ ಪ್ರಮಾಣಗಳೂ ದೊರೆಯುವುದಿಲ್ಲ. ಇನ್ನು ಎರಡನೆಯದಾಗಿ ಬೌದ್ಧರು ಯಾವಾಗಲೂ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಆಯತನಗಳ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ನಡೆಯಿಸಿದ ಉದಾಹರಣೆಗಳು ಲಭಿಸುವದಿಲ್ಲ. ಈ ತಾಮ್ರಪಟಲೇಖನದ ಪ್ರಕಟಣೆಯಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಐದನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಜೈನ ವಿಹಾರವು ಇತ್ತೆಂದು ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಸ್ಥಾನದ ಪ್ರಾಚೀನ ಹೆಸರು ವಟಗೋಹಾಲೀ ಎಂದಿತ್ತು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಒಂದು ಬಹಳ ದೊಡ್ಡ ವಟವೃಕ್ಷವು ಇದ್ದಿರುವ ಸಂಭವವಿದೆ. ಅದರ ನೆರೆಹೊರೆಯಲ್ಲಿ ಜೈನ ಮುನಿಗಳು ವಾಸ ಮಾಡಲು ಯೋಗ್ಯವಾದ ಗುಹೆಗಳ ಸಾಲು ಇರಬೇಕು. ಅದರಿಂದ ಇದರ ಹೆಸರು ವಟ – ಗೊಹಾಲೀ (ವಟ – ಗುಹೆ – ಆವಲೀ) ಎಂದು ಬಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಷಟ್‌ಖಂಡಾಗಮದ ಪ್ರಕಾಂಡ ವಿದ್ವಾನ್‌ನಾದ ಟೀಕಾಕಾರ ವೀರಸೇನ ಮತ್ತು ಜಿನಸೇನ ಇವರು ಪಂಚಸ್ತೂಪಾನ್ವಯದವರಾಗಿದ್ದರು. ಇದನ್ನು ಈಗಾಗಲೇ ಬೇರೆಡೆಗೆ ಹೇಳಿದೆಯಷ್ಟೇ. ಹೀಗಾಗಿ ಈ ಜೈನ ವಿಹಾರವು ವಿದ್ಯೆಯ ಮಹಾನ್ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದರೆ ಆಶ್ಚರ್ಯ ಪಡುವ

ಕಾರಣವಿಲ್ಲ. ಕ್ರಿಶ. ದ ಪ್ರಾರಂಭದ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿ ಈ ವಟ – ಗೊಹಾಲೀ ವಿಹಾರವು, ಉತ್ತರ ಮಥುರೆಯ ಸ್ತೂಪವು, ಪಶ್ಚಿಮದ ಸೌರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ಗಿರನಾರದ ಚಂದ್ರಗುಹೆಯು ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಶ್ರವಣಬೆಳ್ಗೊಳವು ಜೈನ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಇವು ದೇಶದ ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಧರ್ಮ, ಶಿಕ್ಷಣ ಪ್ರಚಾರದ ಸುದೃಢ ಸ್ಥಾನಗಳಾಗಿದ್ದವು.

ಸಂಶೋಧನೆಯಿಂದ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತವಾದ ಪಹಾಡಪುರ ವಿಹಾರವು ವಿಶಾಲ ಆಕಾರವುಳ್ಳದ್ದೂ, ತನ್ನ ರಚನೆ ಹಾಗೂ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಪೂರ್ವವಾದುದೂ ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಒಂದು ವಿಶಾಲವಾದ ಚೌಕವಿದೆ. ಅದರಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕೂ ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ೧೭೫ ಕ್ಕಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚು ಕೋಣೆಗಳಿವೆ. ಈ ಚೌಕಕ್ಕೆ ನಾಲ್ಕೂ ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ವಿಶಾಲ ದ್ವಾರವಿದೆ. ಚೌಕದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಸ್ವಸ್ತಿಕ ಆಕಾರದ ಸರ್ವತೋಭದ್ರ ಮಂದಿರವಿದೆ. ಇದು ಸುಮಾರು ೩೫೦ ಫೂಟು ಉದ್ದಗಲಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಇದರ ನಾಲ್ಕು ಮಗ್ಗಲು ಪ್ರದಕ್ಷಿಣೆಗೆ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮಂದಿರವು ಮೂರು ಅಂತಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಇತ್ತು. ಅದರ ಎರಡು ಅಂತಸ್ತುಗಳಂತೂ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಕಂಡು ಬರುತ್ತವೆ. ವಿದ್ವಾಂಸರು ಈ ವಿಹಾರದ ರಚನೆಯನ್ನು ಬಹಳ ವಿಲಕ್ಷಣವೆಂದೂ ಅಪೂರ್ವವೆಂದೂ ಮನ್ನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇದರ ತುಲನೆಯನ್ನು ಬ್ರಹ್ಮದೇಶದ ಪೈಗಾಮ ಹಾಗೂ ಜಾವಾದೊಳಗಿನ ಲಹೋರೋ ಚೊಂಗ್ರಾಂಗಂ ಮೊದಲಾದ ಮಂದುರಗಳ ಕೂಡ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿಯೂ ಜೈನ ಮಂದಿರದಲ್ಲಿಯೂ ಚತುರ್ಮುಖ ಮಂದಿರಗಳ ಪ್ರಚಾರವು ಸರಿಯಾಗಿ ನಡೆಯುತ್ತ ಬಂದಿದೆ. ಆಬುಗಿರಿಯಲ್ಲಿರುವ ಚತುರ್ಮುಖ ಮಂದಿರದಲ್ಲಿಯೂ ಇದು ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ದೀಕ್ಷಿತಮಹೋದಯನು ಇದು ಸಾಧ್ಯವೆಂದೂ ಸೂಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. (ಭಾ. ವಿ ಭ. ಇತಿ. ಭಾಗ. ೫ – ೬೩೭).

ಮಧ್ಯಬಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶಿಸಿದ ಮೇಲೆ ನಾವು ಎರಡು ಪ್ರಾಚೀನ ಜೈನ ತೀರ್ಥಗಳ ದರ್ಶನವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತೇವೆ. ಇವುಗಳ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯೂ ಕೆಲವು ಶತಮಾನಗಳವರೆಗೂ ಇತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ಕ್ರಮದಿಂದ ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚು ಮಂದಿರಗಳ ನಿರ್ಮಾಣವು ಆಗುತ್ತ ಹೋಯಿತು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಿಸಲಾಯಿತು. ಅದರಿಂದ ಅವು ದೇವನಗರವೆನಿಸಿದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯ ಸ್ಥಾನವು ದೇವಗಢವು. ಇದು ಝಾಂಸಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಲಲಿತಪುರ ರೈಲ್ವೆ ನಿಲ್ದಾಣದಿಂದ ೧೯ ಮೈಲು ದೂರದಲ್ಲಿಯು ಜಾರಮಲೌನ ನಿಲ್ದಾಣದಿಂದ ೯ ಮೈಲು ಅಂತರದ ಮೇಲೆಯೂ ಬೇತವಾ ನದಿಯ ತೀರದಲ್ಲಿದೆ. ದೇವಗಢದ ಗುಡ್ಡವು ಒಂದು ಮೈಲು ಉದ್ದ ಮತ್ತು ಆರು ಫರ್ಲಾಂಗ ಅಗಲವಿದೆ.

ಗುಡ್ಡದ ಮೆಟ್ಟಿಲು ಏರುವಾಗ ಮೊದಲನೆಯ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ಭಗ್ನಾವಶೇಷಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಕೆತ್ತನೆಯ ಕೆಲಸವು ದರ್ಶನೀಯವಾಗಿದೆ. ಈ ಬೆಟ್ಟದ ಮೆಲೆ ಕ್ರಮದಿಂದ ಮತ್ತೆ ಎರಡು ಕೋಟೆಗಳು ಇವೆ. ಅವುಗಳ ಒಳಗೂ ಕೂಡ ಜೀರ್ಣಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಇರುವ ಕೆಲವು ಮಂದಿರಗಳು ಇವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲ ಮಂದಿರಗಳು ಹಿಂದೂಧರ್ಮದವುಗಳಾಗಿವೆ.

ಆದರೆ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಜೈನ ಮಂದಿರಗಳು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ೩೧ ಜಿನ ಮಂದಿರಗಳನ್ನು ಲೆಕ್ಕಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡಿದೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಮೂರ್ತಿಗಳು, ಕಂಭಗಳು, ಗೋಡೆಗಳು, ಕಲ್ಲುಗಳು ಇವೇ ಮೊದಲಾದವುಗಳ ಮೆಲೆ ಶಿಲಾಲಿಪಿಗಳೂ ಕಂಡು ಬರುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ಆಧಾರದಿಂದ ಈ ಮಂದಿರಗಳ ನಿರ್ಮಾಣವು ಎಂಟನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಹನ್ನೆರಡನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗಿನವೆಂದು ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ಹನ್ನೆರಡನೆಯ ನಂಬರಿನ ಶಾಂತಿನಾಥ ಮಂದಿರವು ಎಲ್ಲಕ್ಕೂ ದೊಡ್ಡದಿದೆ. ಇದರ ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಲ್ಲಿ ೧೨ ಫೂಟು ಎತ್ತರವುಳ್ಳ ಖಡ್ಗಾಸನದ ಪ್ರತಿಮೆಯಿದೆ. ಎದುರು ೪೨ ಫೂಟು ಚೌರಸಾಕಾರದ ಮಂಟಪವಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಆರು ಆರು ಕಂಭಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಆರು ಅಂಕಣಗಳಿವೆ. ಈ ಮಂಟಪದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿಯೂ ವೇದಿಕೆಯ ಮೆಲೆ ಒಂದು ಮೂರ್ತಿಯೂ ವಿರಾಜಮಾನವಾಗಿದೆ. ಮಂಟಪದ ಎದುರು ಕೆಲವೊಂದು ಅಂತರದ ಮೆಲೆ ಮತ್ತೊಂದು ಚಿಕ್ಕದಾದ ನಾಲ್ಕು ಕಂಭಗಳ ಮಂಟಪವಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಒಂದು ಕಂಭದ ಮೆಲೆ ಭೋಜದೇವನ ಕಾಲದ (ವಿಸಂ. ೯೧೯; ಕ್ರಿ. ಶ. ೮೬೨) ಒಂದು ಲೇಖವೂ ಕೆತ್ತಿದ್ದಿದೆ. ಲೇಖದಲ್ಲಿ ವಿಸಂವತ್ಸರದ ಜೊತೆ ಜೊತೆಗೇನೇ ಶಕ ಸಂ. ೭೮೪ ರ ಉಲ್ಲೇಖವೂ ಇದೆ. ದೊಡ್ಡ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಬಾಹುಬಲಿಯ ಒಂದು ಮೂರ್ತಿಯಿದೆ. ಇದರ ವಿಶೇಷ ವರ್ಣನೆಯನ್ನು ಮುಂದೆ ಮಾಡಲಾಗುವುದು ನಿಜವಾಗಿಯೂ ಇದೇ ಮಂದಿರವು ಇಲ್ಲಿಯ ದೇವಾಲಯವಾಗಿದೆ. ಇದರ ನೆರೆಹೊರೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಬೇರೆ ಚಿಕ್ಕ ಚಿಕ್ಕ ಮಂದಿರಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮತ್ತು ಮುಖಮಂಟಪಗಳು ಎಲ್ಲ ಮಂದಿರಗಳಿಗೂ ಇದ್ದುದು ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಅವು ಉಳುದಿಕೊಂಡೂ ಇವೆ. ಕಂಭಗಳ ರಚನೆಯು ವಿಶೇಷ ದರ್ಶನೀಯವಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳ ಮೆಲೆ ಬಹುಸತರ ಮೆಲೆ – ಕೆಳಗೆ ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು – ನಾಲ್ಕು ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಿದು ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಗೋಡೆಗಳ ಮೆಲೆಯೂ ಪ್ರತಿಮೆಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವೊಂದು ಮಂದಿರಗಳ ತೋರಣ ದ್ವಾರಗಳನ್ನೂ ಸುಂದರವಾಗಿ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕೆತ್ತಿದ್ದುಂಟು. ಕೆಲವೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಂದಿರದ ಎದುರು ಮಾನಸ್ತಂಭಗಳಿದ್ದುದೂ ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಪ್ರಥಮ ಮಂದಿರವು ಬಹಳಷ್ಟು ಹನ್ನೆರಡನೆಯ ಮಂದಿರದಂತೆ ಇದೆ. ಆದರೆ ಅದಕ್ಕಿಂತ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿದೆ. ಐದನೆಯ ಮಂದಿರವು

ಸಹಸ್ರ ಕೋಟಿ ಚೈತ್ಯಾಲಯವಾಗಿದೆ. ಇದು ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಇದೆ. ಇದರ ಕೂಟದ ಮೇಲೆ ೧೦೦೮ ಜಿನಪ್ರತಿಮೆಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಜಿನಮಂದಿರಗಳ ಶಿಖರಗಳ ಆಕಾರಗಳನ್ನೂ ಕಾಣುವುದು ತಿಳಿಯುವುದೂ ಸಾಧ್ಯವಿದೆ. ಅವುಗಳಿಂದ ಅವುಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಶೈಲಿಯು ನಾಗರವೆಂದು ಸುಸ್ಪಷ್ಟವಿದೆ. ಪುರಾತತ್ವ ವಿಭಾಗದ ಕ್ರಿ.ಶ. ೧೯೧೮ ನೆಯ ವರ್ಷದ ವರದಿಗನುಸರಿಸಿ ದೇವಗಡದಲ್ಲಿ ಎರಡುನೂರು ಶಿಲಾಲೇಖಗಳು ದೊರೆತಿವೆಯೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಅರವತ್ತು ಶಿಲಾಲೇಖಗಳ ಕಾಲವು ಕೂಡ ಅಂಕಿತವಿದೆ. ಅದರಿಂದ ವಿಸಂ. ೯೧೯ ರಿಂದ ವಿಸಂ. ೧೮೭೬ ರ ವರಗಿನವೆಂದು ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತವೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಈ ಕ್ಷೇತ್ರದ ಮಹತ್ವವು ೧೯ ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ರೂಪುಗೊಳ್ಳುತ್ತ ಬಂದಿದೆ. ಲಿಪಿವಿಕಾಸ ಮತ್ತು ಭಾಷೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಈ ಲೇಖಗಳಿಗೆ ಬಹಳ ಮಹತ್ವವಿದೆ.

ಮಧ್ಯಭಾರತದ ಇನ್ನೊಂದು ದೇವಾಲಯ ನಗರವು ಖಜರಾಗೊ ಎಂಬುದಾಗಿದೆ ಇದು ಛತ್ರರಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಪನ್ನಾ ಎಂಬ ಸ್ಥಾನದಿಂದ ೨೭ ಮೈಲು ಉತ್ತರಕ್ಕೂ ಮತ್ತು ಮಹೋವಾದಿದಿಂದ ೩೪ ಮೈಲು ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೂ ಇದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಶಿವ, ವಿಷ್ಣು ಹಾಗೂ ಜೈನ ಮಂದಿರಗಳು ಸೇರಿ ೩೦ ಕ್ಕಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚಿಗೆ ಇವೆ. ಜೈನ ಮಂದಿರಗಳಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಆದಿನಾಥ ಮತ್ತು ಶಾಂತಿನಾಥ ಇವು ಮೂರು ವಿಶೇಷ ಉಲ್ಲೇಖನೀಯವಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಮಂದಿರವು ಎಲ್ಲಕ್ಕೂ ದೊಡ್ಡದಿದೆ. ಇದರ ಉದ್ದಗಲಗಳು ೭೮ * ೩೪ ಫೂಟು ಇವೆ. ಇದರ ಮುಖ ಮಂಟಪವು ಬಿದ್ದುಹೋಗಿದೆ. ಮಹಾಮಂಟಪ, ಅಂತರಾಳ ಮತ್ತು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳು ಸುರಕ್ಷಿತವಾಗಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲವುಗಳಿಗೂ ಸುತ್ತುವರಿದ ಒಂದೇ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಮಾರ್ಗವಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಹಿಂದಿನ ಮಗ್ಗಲು ಒಂದು ಬೇರೆಯಾದ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಈ ಮಂದಿರದ ವಿಶೇಷತೆಯಾಗಿದೆ. ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾ ಮಾರ್ಗದ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ನಡುವೆ ಕಂಭವಿದೆ. ಇದು ಛಾವಣಿಗೆ ಆಧಾರವನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ. ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗಾಗಿ ಜಾಳಿಗೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ವಾತಾಯನಗಳು ಇವೆ. ಮಂಟಪದ ಛತ್ತದ ಮೇಲಿನ ಕೆತ್ತನೆಯು ಉತ್ಕೃಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಛತ್ತದ ಮಧ್ಯಭಾಗವು ಲೋಲಕ ಮತ್ತು ಹೂಬಳ್ಳಿಗಳು, ಹಾರುವ ಮಾನವಾಕೃತಿಯಿಂದ ಅಲಂಕೃತಗೊಂಡಿದೆ. ಪ್ರವೇಶ ದ್ವಾರದ ಮೇಲೆ ಗರುಡವಾಹಿನೀ (ಸರಸ್ವತೀ) ಮೂರ್ತಿಯೂ ಬಹಳ ಸುಂದರವಾಗಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಹೊರಗಿನ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಅಪ್ಸರೆಯರ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಅವುಗಳ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅವು ಸರ್ವೋತ್ಕೃಷ್ಟವೆನಿಸುವಂತೆವೆ. ಉತ್ತರದ ಮಗ್ಗಲು ಕೂಸಿಗೆ ಮೊಲೆಯುಣಿಸುವ, ಪತ್ರ ಬರೆಯುವ, ಕಾಲಿನೊಳಗಿನ ಮುಳ್ಳನ್ನು ತೆಗೆಯುವ ಹಾಗೂ ಶೃಂಗಾರ ನಗ್ನ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಬಹಳ ಸಜೀವವಾಗಿವೆ. ಕಲಾಪೂರ್ಣವಾಗಿವೆ.

ಇಂಥವುಗಳು ಬೇರೆಡೆಗೆ ಲಭಿಸುವುದು ದುರ್ಲಭವಾಗಿದೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಭಾವಗಳು ಲ ೌಕಿಕ ಜೀವನದ ಸಾಮಾನ್ಯ ವ್ಯವಹ ಾರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟವುಗಳಾಗಿವೆ ; ಧಾ ರ್ಮಿಕವಲ್ಲ. ಇದು ಈ ಮಂದಿರದ ಕಲ ಾಕೃತಿಗಳ ವಿಶ ೇಷತೆಯಾಗಿದೆ. ಎಲ್ಲಕ್ಕೂಹ ೊರಗಿನ ಗೋಡೆಗಳ ಮೆಲ ್ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಲ ಾಪೂರ್ಣವಾದ ಕೆತ್ತನೆಯು ಇದೆ. ಮೆಲ ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಪಟ್ಟಿಗಳ ಮೆಲ ್ ತೀರ್ಥಂಕರರೂ ಹಿಂದೂ ದೇವ – ದೇವತೆಗಳು ಇವರ ಬಹ ು ಸುಂದರ ಆಕೃತಿಗಳು ಇವೆ. ಈ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಮಂದಿರದಲ್ಲಿ ನಾವು ವಿವಿಧ ಧರ್ಮಹ ಾಗೂ ಧಾ ರ್ಮಿಕ ಮತ್ತು ಲ ೌಕಿಕ ಜೀವನಗಳ ಅದ್ಭುತ ಸಾಮರಸ್ಯವನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಮಂದಿರದ ಗರ್ಭಗೃಹ ದಲ್ಲಿ ವೇದಿಕೆಯೂ ಕೂಡ ಬಹು ಸುಂದರಾಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ನಿ ರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅದರ ಮೆಲ ್ ಎತ್ತಿನ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಕೆತ್ತಲ ಾಗಿದೆ. ಅದರಿಂದ ಇದು ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ವೃಷಭನಾಥ ತೀರ್ಥಂಕರರು ಮೂಲನಾಯಕ ಉಳ್ಳ ಮಂದಿರವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ. ವೃಷಭವು ಅವನದೇ ಲ ಾಂಛನವಾಗಿದೆ. ಬಹ ುತರ ಆ ಮೂರ್ತಿಯು ಯಾವುದೋ ಒಂದು ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ನಷ್ಟವಾಗಿ ಭ್ರಷ್ಟವಾಗಿ ಹ ೋಗಿರಬೇಕು. ತರುವಾಯ ಅದರ ಮೆಲ ್ ಈಗಿರುವ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥನ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಿಸಿರಬೇಕು. ಮಂದಿರ ಮತ್ತು ಸಿಂಹ ಾಸನಗಳ ಕಲ ಾಪೂರ್ಣ ನಿ ರ್ಮಿತಿಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಈ ಮೂರ್ತಿಯು ಹೀನ – ಕಲ ಾತ್ಮಕವೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದಲೂ ಅದೇ ಮಾತು ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ಇಂಥದೇ ಒಂದು ಸ್ಥಿತಿಯು ಆದಿನಾಥ ಮಂದಿರದ್ದೂ ಆಗಿದೆ. ಯಾಕೆಂದರೆ ಇದರಲ್ಲಿ ವಿರಾಜಮಾನವಾಗಿರುವ ಆದಿನಾಥ ಮೂರ್ತಿಯು ಸಿಂಹ ಾಸನದ ಪ್ರಮಾಣದಿಂದ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿದ್ದು, ಕಲ ೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿದೆ. ಈ ಮಂದಿರವು ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಮಂದಿರದ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿಯೇ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಇದೆ. ಈ ಮಂದಿರದಲ್ಲಿಯೂ ಕೂಡ ಮೆಲ ್ ಹ ೇಳಿದ ಪ್ರಕಾರ ಮೂರು ಕೋಷ್ಠಗಳಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಅರ್ಧ ಮಂಟಪವು ಬಹ ುತರ ಹಿಂದಿನಿಂದ ನಿ ರ್ಮಿಸಿದ್ದು ಆಗಿದೆ. ಇದರ ಪ್ರವೇಶ್ ದ್ವಾರದ ಮೆಲ ್ ಚತುರ್ಭುಜ ದೇ ವಿಯು ಮೂರ್ತಿಯಿದೆ. ಅದರ ಮೆಲ ್ ಹ ದಿನಾರು ಸ್ವಪ್ನ ಗಳ ದೃಶ್ಯವನ್ನು ಕೆತ್ತಲ ಾಗಿದೆ. ಶ ಾಂತಿನಾಥ ಮಂದಿರದ ವಿಶ ೇಷತೆಯೂ ಅದರಲ್ಲಿರುವ ಹ ದಿನಾರು ಫೂಟು ಎತ್ತರವುಳ್ಳ ಖಡ್ಗಾಸನ ಶಾಂತಿನಾಥ ಭಗವಂತನ ಸುಂದರ ಪ್ರತಿಮೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಇದರ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆಯ ಕಾಲವನ್ನು ವಿಸಂ. ೧೦೮೫ [ಕ್ರಿ. ಶ್. ೧೦೨೮] ಎಂದು ಅಂಕಿತಗೊಳಿಸಲ ಾಗಿದೆ. ಇದಕ್ಕಿಂತ ಸ್ವಲ್ಪ ಮುಂಚೆ ಈ ಮಂದಿರದ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿರಬೇಕು. ಉಳಿದ ಮಂದಿರಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾಲವು ಇದೇ ಕಾಲದ ಸ್ವಲ್ಪ ಹಿಂದು – ಮುಂದಿನದಾಗಿರಬೇಕು. ಈ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಬಿಡು, ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬರುವ ಅನ್ಯ ತೀರ್ಥಂಕರರಹ ಾಗೂ ಯಕ್ಷ – ಯಕ್ಷಿಣಿಯರ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಕಲ ಾಪೂರ್ಣವಾಗಿವೆ. ತೀರ್ಥಂಕರರ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಎರಡು ಮಗ್ಗಲಿಗೆ

ಜೊತೆಗೆ ಇಬ್ಬರು ಚಮರ – ವಾಹಕರು, ಮುಂದೆ ಕುಳಿತಂಥ ಇಬ್ಬರು ಉಪಾಸಿಕೆಯರು, ಮೂರ್ತಿಯ ಆಚೆ – ಈಚೆಗೆ ಕೆಲವೊಂದು ಎತ್ತರದ ಮೇಲೆ ಹಸ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತು ಇಂದ್ರ ಮತ್ತು ಇಂದ್ರಾಣಿಯರ ಆಕೃತಿಗಳು ಕಂಡು ಬರುತ್ತವೆ, ಹಾಗೆಯೇ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಎರಡೂ ಮಗ್ಗಲು ಸಿಂಹದ ಆಕೃತಿಗಳೂ ಕಂಡು ಬರುತ್ತವೆ. ಖಜುರಾಹೋದಲ್ಲಿಯ ಈ ಎಲ್ಲ ಮಂದಿರಗಳು ಅಧಿಷ್ಠಾನದಿಂದ ಶಿಖರದ ವರೆಗೆ ನಾನಾ ಪ್ರಕಾರದ ಕಲಾಪೂರ್ಣ ಕೆತ್ತನೆಯ ಆಕೃತಿಗಳಿಂದ ಸುಶೋಭಿಸುತ್ತವೆ.

ಖಜುರಾಹೋದ ಜೈನ ಮಂದಿರಗಳ ವಿಶೇಷತೆಯು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಮಂಟಪಕ್ಕಿಂತ ಶಿಖರದ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಮಹತ್ವವಿದ್ದುದೇ ಆಗಿದೆ. ಎರಡನೆಯ ಕಡೆಗೆ ಇರುವಂತೆ ಭೂಮಿತಿ ಮತ್ತು ದೇವ ಕುಲಿಕೆಗಳೂ ಇಲ್ಲ. ರಚನೆ ಹಾಗೂ ಅಲಂಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಜಿನಮೂರ್ತಿಗಳ ಹೊರತಾಗಿ ಬೇರೆ ಅಂಥ ಹಿಂದೂ ಹಾಗೂ ಬೌದ್ಧರಿಂದ ಭಿನ್ನಗೊಳಿಸುವಂಥ ಯಾವ ವಿಶೇಷತೆಯೂ ಇಲ್ಲ. ಒಂದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಜೊತೆಗೆ ಉದಾರನೂ ಸಹಿಷ್ಣೂವೂ ಆದ ಒಬ್ಬನೇ ಅರಸನ ಸಂರಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾದುದರಿಂದ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ವಿಚಾರಪೂರ್ವಕವಾಗಿಯೇ ಸಮತ್ವವನ್ನು ಕಾಯ್ದುಕೊಂಡುದು ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬರುವ ಎರಡು ಅನ್ಯ ಮಂದಿರಗಳ ಸಂಬಂಧದಲ್ಲಿ ಜೇಮ್ಸ್ ಫರಗ್ಯುಸನ ಸಾಹೇಬನ ಅಭಿಮತವು ಉಲ್ಲೇಖನೀಯವಾಗಿದೆ. ಅರವತ್ತು ನಾಲ್ಕು ಯೋಗಿನೀ ಮಂದಿರದ ಭೂಮಿತಿ ಮತ್ತು ದೇವಕುಲಿಕೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಅವನ ಹೇಳಿಕೆಯು ಹೀಗಿದೆ :– " ಮಂದಿರ ನಿರ್ಮಾಣದ ಈ ರೀತಿಯು ಎಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ಜೈನ ವಿಶೇಷತೆಯನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದೆಯೋ ಅಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ಅದು ಮೂಲದಲ್ಲಿ ಜೈನರದಾಗಿರುವುದರಲ್ಲಿ ನನಗೇನು ಸಂಶಯವಿಲ್ಲ ". ಮಧ್ಯವರ್ತಿ ಮಂದಿರವು ಈಗ ಇಲ್ಲ. ಫರ್ಗ್ಯುಸನ ಸಾಹೇಬನ ಮತಕ್ಕನುಸರಿಸಿ, ಅದು ಪ್ರಾಚೀನ ಬೌದ್ಧ ಚೈತ್ಯಗಳಂತೆ ಕಟ್ಟಿಗೆಯದಾಗಿದ್ದರೆ ಆಶ್ಚರ್ಯ ಪಡುವ ಕಾರಣವಿಲ್ಲ. ಈ ಮಾತು ಸಮರ್ಪಕವೆಂದು ತೋರಿದರೇ ಇದೇ ಸಮಸ್ತ ಪ್ರಾಚೀನ ಜೈನ ಮಂದಿರವೆಂದು ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ಇದೇ ಪ್ರಕಾರ ಘಂಟಾಈ ಮಂದಿರದ ಅವಶಿಷ್ಟ ಮಂಟಪವನ್ನೂ ಸಹ ಅದರ ರಚನಾ ಶೈಲಿಯ ಮೇಲಿಂದ ಜೈನವೆಂದು ಸ್ವೀಕರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಲಭಿಸಿದ ಖಂಡಿತ ಲೇಖದ ಲಿಪಿಯಿಂದ ಕನಿಂಗಹ್ಯಾಮ ಸಾಹೇಬನು ಅದನ್ನು ಆರು – ಏಳನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದೆಂದು ಅನುಮಾನಿಸುತ್ತಾನೆ. ಫರ್ಗ್ಯುಸನ ಸಾಹೇಬನೂ ಕೂಡ ಅದರ ಶೈಲಿಯ ಆಧಾರದಿಂದ ಅದೇ ಕಾಲವೆಂದು ನಿರ್ಣಯಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಗ್ವಾಲ್ಹೀರ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಿಶಾದಿಂದ ೧೪೦ ಮೈಲು ದಕ್ಷಿಣ – ಪಶ್ಚಿಮದ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಗ್ಯಾರಸಪುರದಲ್ಲಿಯೂ ಒಂದು ಭಗ್ನ ಜೈನ ಮಂದಿರದ ಮಂಟಪವಿದೆ. ಅದರ ವಿನ್ಯಾಸ ಕಂಭಗಳ ರಚನೆ ಮೊದಲಾದವುಗಳಿಂದ ಅದು ಖಜರಾಹೋದಲ್ಲಿಯ ಘಂಟಾಈ ಮಂದುರವನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಅದರ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾಲವನ್ನು ಸರ್ ಫರ್ಗ್ಯುಸನ ಸಾಹೇಬನು ಏಳನೆಯ ಶತಮಾನ ಅಥವಾ ನಿಶ್ಚಿತವಾಗಿಯೂ ೧೦ ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪೂರ್ವದ್ದೇಂದು ಅನುಮಾನ ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ. ಇದೇ ಗ್ಯಾರಸಪುರದಲ್ಲಿ ಬಹುತರ ಇದೇ ಕಾಲದ ಇನ್ನೊಂದು ಮಂದಿರವಿದೆ. ಅದು ಬಹಳ ಜೀರ್ಣ – ಶೀರ್ಣವಾಗಿದೆ. ಅದರ ಮೇಲಿನ ರೂಪವೆಲ್ಲ ಮುಚ್ಚಿಹೋಗುವಂತೆ ಜಿರ್ಣೋದ್ಧಾರವನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಇಲ್ಲಿ ಊರಲ್ಲಿ ಬಹುತರ ೧೧ ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅತಿಸುಂದರ ಪಾಷಾಣ – ತೋರಣವೂ ಇದೆ. ಯಥಾರ್ಥವಾಗಿಯೂ ಫರ್ಗ್ಯುಸನ ಸಾಹೇಬನ ಮತಕ್ಕನುಸರಿಸಿ, ಅಲ್ಲಿಯ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬಹಳಷ್ಟು ಭಗ್ನಾವಶೇಷಗಳು ಲಭಿಸುತ್ತವೆ. ಅವುಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾಗಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದಲ್ಲಿ, ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ವಾಸ್ತು – ಕಲಿ ಮತ್ತು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಜೈನ ವಾಸ್ತು ಕಲಿ ಇವುಗಳ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಇರುವ ದೀರ್ಘಕಾಲದ ರಿಕ್ತ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಪೂರ್ತಿಗೊಳಿಸಲು ಆಗುತ್ತದೆ.

ಮಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ಮೂರು ಜೈನ ಸ್ಥಾನಗಳಿವೆ. ಅಲ್ಲಿ ಗುಡ್ಡಗಳ ಮೆಲಿ ಅನೇಕ ಪ್ರಾಚೀನ ಮಂದಿರಗಳು ಇವೆ. ಇಂದಿನವರೆಗೂ ಕೂಡ ಅವಿಚ್ಛಿನವಾಗಿ ಜಿನಮಂದಿರಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತ ಬಂದಿದ್ದಾನೆ. ಇಂಥ ಒಂದು ತೀರ್ಥವು ಬುಂದೇಲಖಂಡದಲ್ಲಿ ದತಿಯಾ ಎಂಬುದರ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಸುವರ್ಣಗಿರಿ (ಸೋನಗಿರಿ) ಎಂದಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕೆಳಗಿನ ಗುಡ್ಡದ ಮೆಲಿ ಸುಮಾರು ಒಂದು ನೂರು ಚಿಕ್ಕ – ದೊಡ್ಡ ಆಕಾರದ ಜಿನಮಂದಿರಗಳಿವೆ. ಯಾವ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಈ ಮಂದಿರಗಳು ಈಗಿವೆಯೋ ಅವು ಬಹು ಪ್ರಾಚೀನವೆಂದು ತೋರುವುದಿಲ್ಲ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಇಸ್ಲಾಂ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಾಭಾವವು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಅವುಗಳ ಶಿಖರಗಳು ಬಹುತರ ಮೊಗಲ ಕಾಲದ ಗುಮ್ಮಟದ ಆಕಾರದಲ್ಲಿವೆ. ಶಿಖರದ ಪ್ರಾಚೀನ ಸ್ವದೇಶೀಯ ರೂಪವು ಕ್ವಚಿತ್ತವಾಗಿಯೇ ದೃಷ್ಟಿಗೆ ಬಿಳುತ್ತದೆ. ತೆರವಿದ್ದ ಭಾಗಗಳ ರೂಪವು ಮುಸಲ್ಮಾನ ಪದ್ದತಿಯ ಕೋಣಾಕಾರ ತೋರಣದಂತೆ ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಆದರೂ ಇದರ ಇತಿಹಾಸವು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿಲ್ಲ. ಈ ಕ್ಷೇತ್ರದ ಪ್ರಾಚೀನತಮ ಮಂದಿರಗಳನ್ನು ಯಾವಾಗ, ಯಾರು, ಹೇಗೆ ನಿರ್ಮಿಸಿದರೆಂಬುದರ ಇತಿಹಾಸವು ಸ್ಪಷ್ಟವಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಅದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕೆಲ ಸಾಮಗ್ರಿಯನ್ನು ಇಲ್ಲಿಯ ಮಂದಿರ, ಮೂರ್ತಿ ಮತ್ತು ಲೇಖಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಎರಡನೆಯ ತೀರ್ಥ ಕ್ಷೇತ್ರವು ಬೈತೂಲ ಜನಪದಾಂತರ್ಗತ ಮುಕ್ತಾಗಿರಿಯಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಒಂದು ಅತಿಸುಂದರ ಪರ್ವತದ ಘಟ್ಟದ ಮೇಲಿನ ಸಮತಳ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ೨೦ – ೨೫ ಜೈನ ಮಂದಿರಗಳಿ ಇವೆ. ಇವುಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಸುಮಾರು ೬೦ ಎತ್ತರದ ಜಲಪ್ರಾತವಿದೆ. ಇದರ ದೃಶ್ಯವು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಮಳೆಗಾಲದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ರಮಣೀಯವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಮಂದಿರಗಳೂ ಕೂಡ ಸೋನಾಗಿರಿಯ ಮಂದಿರಗಳಂತೆ ಬಹಳ ಪ್ರಾಚೀನವಾಗಿಲ್ಲ. ಅವುಗಳ ಶಿಖರ ಮೊದಲಾದವುಗಳ ಸಂಬಂಧದಲ್ಲಿ ಇಸ್ಲಾಂ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಅನುಕರಿಸುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಮೂರ್ತಿಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಲೇಖಗಳಿಂದ ೧೫ ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೆಲವು ಮಂದಿರಗಳು ಅವಶ್ಯವಾಗಿ ಇವುಗಳಲ್ಲಿರಬೇಕೆಂದು ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ತೀರ್ಥದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಜೇಮ್ಸ್ ಫರ್ಗ್ಯುಸನ ಸಾಹೇಬನು ತನ್ನ " ಹಿಸ್ಟ್ರಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯಾ ಯಾಂಡ್ ಈಸ್ಟರ್ನ ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್ " (ಲಂಡನ, ೧೮೭೬) ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ :– " ಸಮಸ್ತ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕೆ ಸಮಾನವಾದ ಇನ್ನೊಂದು ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಕಾಣುವುದು ದುರ್ಲಭವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಕೃತಿಯ ಶೋಭೆಯೊಡನೆ ವಾಸ್ತುಕಲೆಯ ಸುಂದರ ಸಾಮಂಜ್ಯಸವು ಇದೆ. "

ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಮೂರನೆಯ ಜೈನ ಕ್ಷೇತ್ರವು ದಮೋಹದ ಸಮೀಪ ಕುಂಡಲ ಪುರವೆಂಬ ಸ್ಥಾನವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕುಂಡಲಾಕಾರದ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ೨೫ – ೩೦ ಜೈನ ಮಂದಿರಗಳು ಇವೆ. ಗುಡ್ಡದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಮಹಾವೀರ ಮಂದಿರವು ತನ್ನ ವಿಶಾಲತೆ, ಪ್ರಾಚೀನತೆ ಮತ್ತು ಮಾನ್ಯತೆಗಾಗಿ ವಿಶೇಷ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ’ ಬಡೆ ಬಾಬಾ ’ (ಹಿರಿಯ ತಂದೆ) ಮಹಾವೀರನ ವಿಶಾಲ ಮೂರ್ತಿಯೂ ಇರುವುದರಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ ’ ಬಡೆ ಬಾಬಾ ಮಂದಿರ ’ ವೆಂದು ಹೆಸರಾಗಿದೆ ; ಪರ್ವತದ ಮೇಲಿನ ಮೊದಲಿನ ಮಂದಿರವೂ ತನ್ನ ಸೌಂದರ್ಯ ಮತ್ತು ರಚನೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮಹತ್ವಪೂರ್ಣವಾಗಿದೆ. ಇದರ ಶಿಖರದಲ್ಲಿರುವ ಆರು ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿಂದ ಇದು ಆರು ಮನೆಗಳ ಮಂದಿರವೆಂದು ಹೆಸರಾಗಿದೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಂದಿರಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಮೊದಲು ಹೇಳಿದಂತೆ ಮೊಗಲ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವವು ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಪರ್ವತದ ಕೆಳಗಿರುವ ಕೆರೆ, ಅದರ ತೀರದಲ್ಲಿರುವ ನವೀನ ಮಂದಿರಗಳ ಶೋಭೆಯೂ ಕೂಡ ನೋಡತಕ್ಕಂಥದ್ದಾಗಿದೆ.

ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಜಿಲ್ಲಾ ನಗರ ಖರಗೋನದಿಂದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಹತ್ತು ಮೈಲಿನ ಮೇಕೆ ಊನ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಮೂರು ನಾಲ್ಕು ಪ್ರಾಚೀನ ಜೈನ ಮಂದಿರಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪರ್ವತದ

ಮೆಲ ಿ ಇದೆ. ಇದರ ಪುನರುಜ್ಜೀವನವಾಗಿ ಒಳ್ಳೆಯ ತೀರ್ಥಸ್ಥಾನವಾಗಿದೆ. ಉಳಿದ ಮಂದಿರಗಳು ಭಗ್ನಾ ವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಮಿಭಾಗದ ಸಂರಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಮಂದುರವು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಪಾಷಾಣ ಖಂಡಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದೆ. ಚಪ್ಪಟೆಯಾದ ಮೆಲ್‌ಛಾವಣಿಯಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹ ಮತ್ತು ಸಭಾಮಂಟಪದಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾರಹಿತವಾಗಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಇದರ ಪ್ರಾಚೀನತೆಯು ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ಗೋಡೆಗಳು ಹಾಗೂ ಕಂಭಗಳ ಮೆಲ ಿ ಮುಸ್ಲಿಡಿಗೂ ಕೆತ್ತನೆಯು ಇದೆ. ಇದು ಖಜುರಾಹೋದಲ್ಲಿಯ ಹುಲಿಯ ಕೂಡ ಹೊಂದುತ್ತದೆ. ನಾಲ್ಕು ಬಾಗಿಲುಗಳು ಇರುವುದರಿಂದ ಎರಡು ಮಂದಿರಗಳು ಚೌಬಾರಾಡೇರಾ ಎಂಬ ಹೆಸರನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಕಂಭಗಳ ಮೆಲ ಿ ಇರುವ ಕೆಲ ಸ್ತ್ರೀ – ಪುರುಷರ ರೂಪ ಆಕೃತಿಗಳು ಶೃಂಗಾರಾತ್ಮಕವಾಗಿದ್ದು, ಅತಿ ಸುಂದರವೂ ಪೂರ್ಣ ಸುರಕ್ಷಿತವೂ ಆಗಿವೆ. ಕೆಲವೊಂದು ಪ್ರತಿಮೆಗಳ ಮೆಲ ಿಲೇಖಗಳಿವೆ. ಅದರಲ್ಲಿ ಸಂವತ್ ೧೨೫೮ ಮತ್ತು ಅದರ ಸಮೀಪದ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ಅದರಿಂದ ಈ ತೀರ್ಥವು ತೀರ ಕಡಿಮೆಯೆಂದರೆ ೧೨ – ೧೩ ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಿಂದ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿ ಅವಶ್ಯವಾಗಿದೆ. ಈ ತೀರ್ಥಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪ್ರಾಚೀನ ಸಿದ್ಧಕ್ಷೇತ್ರ ಪಾವಾಗಿರಿ ಎಂದು ಗೊತ್ತು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಉಲ್ಲೇಖವು ಪ್ರಾಕೃತನಿರ್ಮಾಣಕಾಂಡದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರಕಾರ ಎರಡು ಸಲ ಬಂದಿದೆ :–

ರಾಯಸುಅ ವೆಣ್ಣೆ ಜಣಾಲಾಡ – ಣರಿಂದಾಣ ಪಂಚ – ಕ್ರೋಡೀಓ ।

ಪಾವಾಗಿರಿ – ವರ – ಸಿಹರೇ ಣಿವ್ವಾಣ ಗಯಾ ಣಮೋತೇಸಿಂ ॥ ೫ ॥

ಪಾವಾಹಿರಿವರ ಸಿಹರೆ ಸುವಣ್ಣ ಭದ್ದಾಇ – ಮುಣಿವರಾ ಚಉರೋ ।

ಚಲಣಾ – ಣಈ – ತಡಗ್ಗೆ ಣಿವ್ವಾಣ ಗಯಾ ಣಮೋ ತೇಸಿಂ ॥ ೧೩ ॥

ಇಲ್ಲಿ ಪಾವಾಗಿರಿಯಿಂದಲಾಟದ (ಗುಜರಾತ) ಅರಸರುಹಾಗೂ ಸುವರ್ಣಭದ್ರ ಮೊದಲಾದ ನಾಲ್ವರು ಮುನಿಗಳು ನಿರ್ವಾಣವನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶವು ಗುಜರಾತಕ್ಕೆಹೊಂದಿ ಇದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡ ಚಲನಾ ಅಥವಾ ಚೇಲನಾ ನದಿಯು ಈಗ ಬಹುತರ ಊನದ ನೆರೆಯಲ್ಲಿ ಹರಿಯುವ ಪ್ರವಾಹವಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ಈಗ ಚದೇರೀ ಅಥವಾ ಚಿರೂಢ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ನಿರ್ವಾಣ ಕಾಂಡದ ಮೇಲಿನ ೧೩ ನೆಯ ಗಾಥಾದ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿಯೇ, ರೇವಾನದಿಯ (ನರ್ಮದಾ) ಉಭಯ ತೀರಹಾಗೂ ಅದರ ಪಶ್ಚಿಮ ತೀರದ ಮೆಲ ಿ ಸಿದ್ಧವರಕೂಟಹಾಗೂ ವಡವಾನೀ ನಗರದ

ದಕ್ಷಿಣವಲ್ಲಿ ಚೂಲಗಿರಿ ಶಿಖರಕ್ಕೆ ಸಿದ್ಧ ಕ್ಷೇತ್ರದ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಇದೇ ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ಸಮೀಪವರ್ತಿಯಾಗುವುದರಿಂದ ಈ ಸ್ಥಾನವು ಪಾವಾಗಿರಿ ಎಂದು ಪ್ರಮಾಣಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಊರ ನೆಡುವೆ ಸುರೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಅನೇಕ ಭಗ್ನಾವಶೇಷಗಳು ಕಂಡು ಬರುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಬಲ್ಲಾಳ ಎಂಬಹೆಸರಿನ ರಾಜನು ವ್ಯಾಧಿಯಿಂದ ಮುಕ್ತನಾಗಿ, ನೂರು ಮಂದಿರಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವ ಸಂಕಲ್ಪವನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದನು, ಆದರೆ ತನ್ನ ಜೀವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವನು ೯೯ ಮಂದಿರಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ನಿರ್ಮಿಸಿದನು. ಎಂಬ ಜನ ನುಡಿಯೊಂದಿದೆ. ಈ ಪ್ರಕಾರ ಒಂದು ಮಂದಿರವು ಕೊರತೆಯಾದುದರಿಂದ ಈ ಸ್ಥಾನವು ಊನ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಯಿತು. (ಇಂದೂರ ಸ್ಟೇಟ ಗ್ಯಾಜೇಟಿಯರ, ಭಾಗ ೧ – ಪುಟ ೬೬೯) ಊನ ಎಂಬಹೆಸರಿನ ಸಾರ್ಥಕತೆಯನ್ನು ಸಿದ್ಧಗೊಳಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಈ ಆಖ್ಯಾನಕವನ್ನು ಕಟ್ಟಿರುವ ಸಂಭವವೂ ಇದೆ. ಆದರೆ ಇದರಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಐತಿಹಾಸಿಕತೆಯು ಇದ್ದದ್ದೇ ಆದರೆ ಬಲ್ಲಾಳ ರಾಜನು ಹೊಯ್ಸಳ ವಂಶದ ಎರಡನೆಯ ವೀರ ಬಲ್ಲಾಳನೇ ಆಗಿರಲು ಸಾಕು ಈತನ ಗುರುವು ಒಬ್ಬ ಜೈನ ಮುನಿಯಾಗಿದ್ದನು. (ಪು.೪೦)